

Joan F. Mateu Bellés*

UNA COROGRAFIA DE LA CIUTAT I REGNE DE VALÈNCIA A LA CRÓNICA DE VICIANA (1564-1566)

Al llarg del segle XVI, la corografia —una expressió ara quasi en desús, però ben coneguda aleshores— esdevingué un gènere literari dedicat a la descripció dels llocs i a la lloança de les pàtries locals dins dels emergents estats moderns. A diferència de les geografies —de continguts més regionals i més generals—, les corografies eren detallades descripcions d'indrets determinats (DAINVILLE, 1964; BROU, 1980). Sovint dites descripcions foren inseparables de les explicacions històriques dels llocs, per la qual cosa una corografia solia comprendre “una mezcla de descripción topográfica y de narrativa histórica” (KAGAN, 1995). A mesura que l'humanisme desplegava les seues manifestacions culturals, les corografies esdevingueren un reconegut instrument laudatori de les coses més notables de les entitats locals, un gènere útil per a perfilar una imatge diferenciada de cadascun dels microcosmos territorials que integraven els dominis de les monarquies europees i una expressió de l'imaginari compartit per les èlits locals en relació a la pròpia ciutat. Aquest gènere literari laudatori de les excel·lències locals assolí un notori desenvolupament en temps de Felip II quan també la corografia “se puso al servicio de la Corona, uniéndose al equipo ya formado por la arquitectura y la pintura, para la demostración de las grandezas de la monarquía de los Austrias” (KAGAN, 1995). Per aquesta raó, les corografies esdevingueren una rama fructífera en el desenvolupament de la geografia del renaixement (DAINVILLE, 1969).

---

* Universitat de València.

La corografia “se incorporó a los grandes proyectos geográfico-históricos de Felipe II, en los cuales adoptaba el papel de servidora de la historia” (KAGAN, 1995). En efecte, molts historiadors coetanis —quan escrigueren els seus anals, cròniques o dècades— exerciren de corògrafs al descriure els escenaris locals de les seues narracions històriques. En aquest sentit, dins les cròniques, dècades i anals escrites al segle XVI solen haver-hi fragments corogràfics —més o menys extensos— d’un indubtable sentit geogràfic i territorial. Aquest és el cas de la *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* (1564-1566), un extens tractat històric i corogràfic format per quatre llibres, escrit pel notari borrianenc Rafael Martí de Viciano (1502-1582). L’autor confessà “que toda la scriptura (de la seua *Crónica*) va sacada de hystoriadores aprovados y de quadernos y de libros peregrinos y de privilegios y escripturas auténticas y verdaderas guardadas en poder de cuyas son, y otras conservadas en archivos de ciudades, castillos, villas e yglesias” (III, 8-9)¹. Mentre l’autor viatjava per a consultar els més importants arxius del regne, aprofità els itineraris per incorporar a la *Crónica* descripcions i observacions dels indrets visitats. Tot i que el cronista aprecià més la seua tasca arxivística i historiogràfica, ara “nuestra perspectiva no puede ser la misma y los datos (corogràfics) recogidos merced a sus viajes, contactos y relaciones personales dibujan un panorama... muy valioso en sí mismo, y desde luego sin paralelo en los anales locales del siglo XVI” (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 102). La *Crónica* de Viciano ha estat un tractat poc valorat entre els textos descriptius del País Valencià. Aquest article pretén destacar els mètodes corogràfics desplegats durant una intensa i extensa experiència viatgera del cronista borrianenc i mostrar alguns dels seus resultats. D’altra banda, la *Crónica* de Viciano —a més a més de les consideracions historiogràfiques, filològiques o cíviques— és una fita significativa dins l’ambiciós programa de reconeixement territorial desplegat al regne de València durant el segle XVI.

En poques paraules, la *Crónica* de Viciano conté una pionera descripció corogràfica del regne de València, manufacturada després d’una fructífera experiència viatgera. Dedique aquesta interpretació de la *Crónica* de Viciano al benivolgut professor Dr. Vicenç M. Rosselló Verger, el qual pertany al reduït grup de mestres universitaris de geografia que mai ha desatès la rica frontera disciplinar amb la història. Més de vint-i-vuit anys de tracte

¹ Les cites que entre parèntesi inclouen una numeració romana seguida d’una aràbiga corresponen als volums i paginació moderna de l’edició facsimil publicada pel Departament d’Història Moderna de la Universitat de València a càrrec del professor Sebastián García Martínez. El primer tom comprén l’estudi preliminar i índex preparats pel recordat professor Sebastián García Martínez el 1983; el segon, tercer i quart —editats el 1972— són els respectius llibres o parts de la *Crónica*.

diari m'ha permès entendre la qualitat de les seues observacions de savi geògraf i les seues preferències i distàncies respecte dels autors clàssics de la geografia del País Valencià. No debades, els clàssics susciten una permanent mirada dialèctica i una activa discussió durant la lectura. Al mateix temps, la present interpretació dels aspectes corogràfics de la *Crònica* de Viciana es deutora dels estudis territorials —impulsats pel professor Rosselló— sobre ciutats valencianes del segle XVI a partir de les vistes dibuixades el 1563 pel flamenc Anthonie van den Wijngaerde (ROSSELLÓ, 1990 a). Tot sembla indicar que el pintor flamenc i el cronista borrianenc participaven, per separat, en el gran programa pictòric, arquitectònic i corogràfic de demostració de les grandeses i excel·lenciès de la monarquia de Felip II.

1. UN NOTARI FIDEL AL REI

A més de la *Crònica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, Rafael Martí de Viciana fou autor d'altres publicacions. La celebració de l'Any Viciana durant el 2002 —per iniciativa de les Corts Valencianes— ha propiciat l'aparició d'estudis sobre les seues obres, el seu entorn i el seu temps (MESADO, 2003). A més, la celebració ha actualitzat valuosos estudis anteriors sobre la família Viciana. En conseqüència, resultaria temerari incloure ací un assaig biogràfic del cronista i només espigolarem unes breus notes per tal de contextualitzar la seua tasca viatgera i corogràfica.

1.1. Viciana, notari de professió

Rafael Martí de Viciana, fill de comanador Martí de Viciana (FORNER, 1922), havia nascut a Borriana el 1502 al sí d'una família de la petita noblesa afincada a la Plana de Castelló a les darreries del segle XV. A la Plana, membres del seu llinatge havien ocupat càrrecs al front de la governació de Castelló i de la comanda de Borriana (DOÑATE, 1965). Per ara hi ha poques notícies de la seua infantesa i encara resten qüestions problemàtiques de la seua joventut (com ara la primerenca afició per la història, els estudis cursats o la seua actuació durant la guerra de les Germanies, etc.) (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983).

Sembla que Viciana vivia a la ciutat de València durant 1519 i primera part de 1520. Al moure la revolta de les Germanies, Rafael Martí de Viciana passà a Castelló posant-se de part dels antiagermanats com la resta de la seua família. A primeries de setembre don Rampson de Viciana, governador de Castelló, l'envià a Dénia per tal d'entregar al virrei una carta secreta. Després d'una estada a Dénia, retornà a la Plana on visqué les successives fases de la guerra.

Quan el 1522 finalitzava la Germania, son pare fou assassinat a l'esglé-

sia d'Alcanyís per les últimes faccions agermanades. Aquest tràgic fet i les vivències de la guerra marcaren la resta de la seua vida. Poc després, el 1526 participà en la campanya contra els moriscos revoltats a la Serra d'Espadà (III, 288). Els anys següents foren temps de repressió despietada amb els perdedors.

El jove Rafael Martí de Viciana s'havia afincat a Borriana on va casar amb Paula Narcisa Tarragó. Aquest matrimoni tingué vuit o nou fills. Rafael Martí de Viciana era notari públic del regne de València, amb residència a la vila de Borriana. Esporàdicament practicà l'ofici d'escrivà de diverses magistratures del municipi. D'altra banda, heretà el petit senyoriu de Carabona, de poques rendes, però cap dels càrrecs fins aleshores ocupats per avantpassats del seu llinatge a Castelló o a Borriana. En la dècada dels quaranta, fou síndic de les viles reials en diverses convocatòries de corts (III, 2002). Aquesta activitat —sens dubte, la més important des del punt de vista polític— fou molt satisfactòria per a Viciana, la qual cosa li facilità contactes útils per a la posterior entrada als arxius de les viles.

A Borriana, el notari Rafael Martí de Viciana era una persona poderosa i controlava fils de la vida municipal. Des d'aquesta posició, poc abans del 1549, sol·licità la creació d'un senyoriu alfonsí per al seu lloc de Carabona, amb l'oposició frontal dels jurats borrianencs. El plet generà una gran tensió a la vila. Davant del fracàs, el notari va vendre el lloc de Carabona a la vila de Nules, eterna rival de Borriana. Hom sospita que aquesta confrontació amb els jurats suposà fins i tot un transitori extranyament de Viciana fora del terme de la vila (ARROYAS, 2003). El 1552 figurava com arrendador d'una alqueria de València i el 1559 com hereter en un patró de riquesa a Vila-real. Aquest mateix any enviudà i posteriorment tornaria a casar-se.

En aquesta etapa de maduresa, manufacturà els quatre llibres de la *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, una gran i original història general. Sens dubte, la *Crónica* exigí Viciana una intensa dedicació per a enllestir-la. L'autor demostrà una gran ambició temàtica, una acurada tècnica narrativa i una sòlida metodologia arxivística (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983). En l'estil de redacció, senzill i destre, "domina les pràctiques del tempo narratiu" (IBORRA, 2003, p. 17). Òbviament, el notari també precisà desplegar un important programa de viatges per a documentar-se als millors arxius. Segons Torner Tichell (1929, p. 143), Viciana feu viatges d'estudi "por Cataluña, Aragón, Valencia y Andalucía". Finalitzada l'edició, l'autor podia sentir-se pagat perquè la *Crónica* "ocupa un lugar cimero en la historiografía valenciana (indiscutible con anterioridad a Escolano), importante entre los cronistas de la Corona de Aragón (donde no muchos, además de su coetáneo Zurita, le superaron) y muy notable en la producción historiográfica de alcance hispánico del siglo XVI" (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 61).

1.2. La fidelitat al rei

Membres del llinatge dels Viciana havien adquirit el seu estatut de noblesa a partir del serveis a Ferran el Catòlic i, des d'aleshores, havien ocupat càrrecs de nomenament reial a la Plana de Castelló. Aquesta tradició familiar de lleials servidors de la monarquia fou provada i enfortida durant la guerra de la Germania i la revolta morisca d'Espadà (1526). En aquest context, cal situar l'univers ideològic de Rafael Martí de Viciana. A més l'assassinat de son pare —mentre defensava l'arquebisbe de Saragossa a l'església d'Alcanyís— augmentà una franca animadversió contra els agermanats i incrementà la seua fidelitat al rei. El cronista sempre manifestà una veritable devoció per Carles I i pel seu fill Felip II.

Les cròniques, a banda d'una evident voluntat memorialística, expliquen els esdeveniments des de la perspectiva aúlica. Òbviament Rafael Martí de Viciana, conscient de la creixent importància de la lletra impresa, difon el doble missatge propi de les cròniques. Però la voluntat última de Viciana era convocar a la ciutat de València (llibre primer), a la noblesa valenciana (llibre segon) i a les viles reials (llibre tercer) a integrar-se “en un projecte d'imperi europeu, capaç també d'expandir-se cap a territoris ignots i aconseguir així una glòria universal” (IBORRA, 2003, p. 19). Viciana s'adreçava a les èlits polítiques del regne —després de la traumàtica experiència de les Germanies— per a aproximar-les a l'emperador, per qui Viciana sentia sincera veneració. Segons Escartí (2003, p. 216), Rafael Martí de Viciana, un membre de la noblesa valenciana, provava d'estructurar el seu món en un moment d'intensos canvis col·lectius (COLÓN, 2003; FERRANDO, 2003). Aquesta estructuració que proposava el notari borrianenc situava, al seu cim, l'emperador Carles o el seu fill Felip i, per tant, els delegats del poder reials, el seus virreis. L'autor de la crònica proposava a les èlits del regne les ventages d'una implicació amb els projectes imperials, amb una “clara fidelitat a prova de revoltes”. Dita “ideologia imperial era un signe dels temps. Fins i tot, l'ús de la llengua escollida ho confirma i el castellà —i el llatí— s'imposaven a poc a poc en la producció erudita i en el mercat editorial” (ESCARTÍ, 2003, p. 218).

2. L'EXPERIÈNCIA VIATGERA DE VICIANA

Per tal d'avaluar els continguts corogràfics de la *Crònica*, cal destacar l'extensió i la intensitat de l'experiència viatgera del notari. En la seua etapa de síndic de les viles reials a les corts celebrades a Montsó, Rafael Martí de Viciana —a més de la Plana natal— ja havia viscut un temps a la ciutat de València (1519-20), havia anat a Dénia (1520) durant la revolta de les Germanies, havia participat en la repressió dels moriscos a la Serra

d'Espadà (1526). La seua qualitat de síndic de les viles reials li facilitava contactes arreu del regne. A més a més, al llarg dels anys 1562, 1563 i, fins i tot, 1564, el cronista desplegà una intensa experiència viatgera per les allargades terres valencianes per tal de reunir o completar informacions arxivístiques i per descriure el territori.

2.1. *Un viatge para bien escribir*

La ruta de Viciana s'apartà de la dels viatgers forasters que només transitaven per les grans ciutats i pels principals camins. En efecte, el notari borrianenc va recórrer indrets i paratges, viles i llocs — immediats o allunyats de la ciutat de València o de la seua vila nadiua de Borriana— dins d'un pla sistemàtic de consulta arxivística i indirectament de reconeixement territorial i descripció corogràfica. En paraules del mateix Viciana, viatjava *para bien escribir* la *Crónica*. La fecunda experiència viatgera fou la base d'una corografia del regne, distribuïda en fragments discontinus i d'extensió desigual al llarg dels tres primers llibres o parts del tractat. En les parts conservades de la *Crónica*, Viciana no esmenta el programa ni l'itinerari de les campanyes del viatge o viatges. Tampoc al·ludeix al mecenatge particular o institucional, tot i que hi ha constància del suport econòmic —entre d'altres— del Consell de Vila-real (DOÑATE, 1965). Qualsevol nova informació arxivística en relació a la intendència del viatge permetrà una lectura més contextualitzada de la corografia inclosa a la *Crónica*.

En diversos passatges de la *Crónica*, Viciana assenyala directament o indirectament l'any de visita a diversos monestirs, viles i ciutats. Així, el 1562 el notari borrianenc visità almenys Benifassà, Benicarló, Luxent, Vila-real, Onda, Oriola, Alacant, Xixona, la Vila Joiosa o Cullera la qual cosa indica un ampli periple incloent-hi termes ben distants. L'any següent, el cronista estigué, entre altres, a Oliva i Gandia, Xàtiva o Atzeneta del Maestrat. La *Crónica* encara incorpora informacions de 1564 referides a Ontinyent, Castelló de la Plana i, òbviament, de Borriana. Sense especificar l'any, Viciana també esmenta la visita a Elx (II, 102), Vallada (III, 107), Sant Mateu (III, 113), Traiguera (III, 115), monestir de Valdecris (III, 138-139), Morella (III, 287), Xixona (III, 363), monestir de la Valldigna (III, 88), Montesa (III, 121), Alzira (III, 356), etc. D'altra banda, per la lectura dels llibres segon, tercer i quart de la *Crónica*, cal inferir que el primer llibre de la *Crónica* havia tractat de l'orde del Temple (III, 101) i de Calatrava (III, 158 i 160), de les comandes de Museros, Énguera, l'Orxeta, la Sagra i Senent pertanyents a l'orde de Santiago (III, 167), de l'arquebisbat de València (II, 14), dels convents de Sant Francesc (II, 63) i de Sant Miquel dels Reis (II, 69 i III, 87), del monestir de la Trinitat (II, 126) i del convent de la Saidia (III, 60), tots a la ciutat de València i, fins i tot, del monestir de

Portaceli (III, 323). Aquestes referències són una mostra de l'activitat viatgera per a la recerca arxivística.

En altres passatges, el cronista no explicita la seua visita a un lloc determinat, però la qualitat descriptiva dels indrets demostra la seua presència i el gran abast dels seus itineraris. Així la descripció i els detalls de les escenes de cacera narrats al pla de Vistabella i al castell de Xèrica permeten assegurar la presència del cronista en dits paratges i, fins i tot, de la seua afició a la caça. En altres casos, hi ha detalls que semblen suggerir possibles llocs de descans (p.e. castell de Petrés, palau ducal de Gandia, etc.). També els monestirs oferiren repòs al caminant.

El viatge del cronista —“para bien scrivir”— pretenia la consulta dels arxius de les ciutats i les viles, dels monestirs i de les cases nobiliars. Però Viciana aprofità el pas per a enquestar síndics i delmers, oficials i frares, persones majors i experts i per a descriure les rodalies. També practicà reconeixements de camp acompanyat de distingits informadors locals. A la fi, l'experiència viatgera fou una font de comprensió de la territorialitat dels poders feudals, una experiència de la gestió de la cosa pública, una ocasió per a observar els escenaris on vivien els col·lectius socials i una oportunitat per a valorar els recursos naturals. D'altra banda, el territori visitat era l'escenari on s'havien situat els bàndols durant les passades Germanies i on s'estava lliurant una guerra amb els moriscos i els barbarescos. A la fi, el viatge esdevingué una font de saviesa per a Viciana i de coneixements útils a la monarquia.

2.2. *Me informaron...*

L'èxit de qualsevol experiència viatgera dedicada a l'observació i la descripció del territori depèn, entre altres factors, de la qualitat de les informacions locals que el viatger pot aconseguir. En el cas de Viciana, van predominar regidors i oficials municipals, monjos dels monestirs i senyors territorials. En repetides ocasions, el cronista recull noms d'informadors locals o referències col·lectives. Vet ací una mostra d'informadors:

“Una cosa me contaron y afirmaron sobre la fe los padres de este convento (de Valdecris), que en una masia o cortijo que el convento possehe e le llaman el mas de las Dueñas...” (III, 139).

“En este año de 1562, visitando yo la villa de Villarreal para scrivir della huve la información de los que la governaban, que fueron éstos: Francisco Luís Mascarell, baile; Luis Mascarell, justicia; Grabiél Avinent, Míguel Guitart, Francisco Pruñonosa, Francisco Añó, jurados; Hieronimo Marco Mascarell, escrivano de cabildo; Míguel Avinent, almotacén y Joan de la Font, síndico. Y estos me comunicaron el archivo de la villa con sus privilegios y auctos en él guardados” (III, 301).

“Para que yo pudiese escribir con verdad las cosas y hechos desta villa (d’Onda) en vesita que hize en el año 1562, traté el negocio con Grabiel Bernat Pérez, baile real; Pedro Loscos, justicia; Jaime Alavés, Miguel Oluja y Jaime Gomí, jurados; Nicolas Lopico, almutacén; Lorenço Sancho, síndico; Gaspar Joan Pérez, notario scrivano de cabildo, y Jaime Escapolat, notario racional. Y éstos me comunicaron las escrituras del archivo de la villa y me informaron con verdad de lo que más me convenía preguntar” (III, 315).

“Para que yo pudiese bien scrivir de este lugar y monte sancto (de Luxent), personalmente le visité en el año 1562, y digo y confieso lo que me acontesció... Ignorando la causa proveniente y platicándolo con los padres reverendos, me afirmaron que siempre lo mismo acontesce a los más de los christianos que la sancta iglesia visitan. También fuí informado por los padres conventuales ansianos...” (III, 70).

Molts altres textos refereixen la condició dels informadors locals. Així, Viciana demanà opinió i informació “de personas dela tierra verdaderas y expertas, y de los cogedores de los diezmos” (III, 331) al seu pas pel terme general de Xàtiva, de les autoritats i persones majors de Xixona (III, 363), del clergat i “varones honrados” de Sueca (III, 120), de delmers i collidors de la conca d’Oliva (II, 24), dels frares, comanadors i cavallers de Montesa (III, 105 i 134), dels administradors de la mesa maestral de Sant Mateu (III, 119), etc. En altres paraules, a més de la recerca de la documentació arxivística necessària per a redactar la història general de la ciutat i regne de València, simultàniament Viciana anava practicant un reconeixement dels recursos territorials, de la morfologia urbana amb els edificis emblemàtics, de l’activitat agrària i de les coses notables dels territoris visitats, assistit de qualificats informadors locals.

2.3. *Ví lo que diré*

Aquesta declaració de Viciana —al pas per Vallada (III, 107)— és una transposició al territori de la funció notarial davant de les escriptures. Sovint, el cronista esdevé notari de les opinions dels acompanyants locals, de la mentalitat col·lectiva de les èlits locals, de les informacions aportades per delmers i regidors, de les explicacions de frares i experts. L’autoritat dels informadors locals mai és qüestionada pel viatger, fins i tot, davant d’explicacions prodigioses i fantàstiques.

Aquesta funció notarial de Viciana respecte dels comentaris i arguments dels acompanyants no impedeix l’observació pròpia i la constatació *in situ*. El viatger mostrà la seua mirada i demostrà la seua consideració davant de les coses notables i meravelloses. Aquest ofici de viatger del renaixement

conduïa a desenvolupar iniciatives pròpies dedicades a l'observació territorial. Vet ací una mostra:

“E porque a mi juyzio no he hallado en las Españas campo que en la cosecha dé frutos yguales con la conca de la Çafort, porende medí una legua de tierra que ay de Candia a Oliva en la qual hallé tres mil trezientas tres braçadas de camino y tomando otras tantas por el través hallé que en esta legua según verdadera información y visura delos libros delas contadorías delos señores delos estados e de todos los lugares que recaen en esta conca e por relación de los delmeros e cogedores de fructos de ella que monta e vale la cogida en próspera añada de esta sola legua hasta ciento y ochenta mil ducados para los labradores de las huertas y señores de las tierras. Esto es verdad sin contradicción, e no se deve el lector maravillar...” (II, 23-24).

2.4. ... las excelencias y cosas memorables...

La corografia de Viciano pretenia la descripció de les excel·lències i coses notables de les ciutats, viles i llocs del regne de València. Des d'aquesta perspectiva, la *Crónica* pertany al gènere literari dedicat a la *laus Valentiae*, un conjunt de textos de llarga tradició a l'igual que proliferaren en altres indrets. Així, el notari borrianenc contribuï a formar una imatge memorable de les viles i ciutats visitades que consonara amb “lo mejor y más digno de alabança” de la història del regne, amb “el lustre delos señores, la antigua sangre y prosapia delos cavalleros, las proezas y azañas de sus antipassados, (i) la fidelidad de los generosos” (III, 5). Sens dubte, la corografia del regne de València —desenvolupada dins de la *Crónica* de Viciano— no s'apartava del programa general de l'obra ni de la pràctica d'altres cronistes i corògrafs coetanis.

Al llarg de la *Crónica*, Viciano demostrà sovint les excel·lències d'un indret mitjançant la comparació amb la resta del regne. Aquest recurs literari és recurrent. Així, “en los caminos reales (d'accés a Benicarló) tienen quatro cruces de piedra que son las más altas y hermosas del reyno” (III, 124). A la catedral d'Oriola “ay rexas en la capilla mayor y en el choro hechas de hierro doradas muy hermosas que son las mejores del reyno” (III, 342). També cantà les excel·lències de Vila-real quan afirmava que “es de las más bien gobernadas y regidas del reyno” (III, 301). En altres ocasions, el viatger al·ludeix a les excel·lències de les aigües, de l'horta o de determinats productes al pas per un indret. Així, “por la cantidad y la calidad de las aguas y huertas, la ciudad es rica y sus ciudadanos ricos y el asiento de la tierra es de los mejores del reyno en sanidad y apazibilidad” (III, 332).

De vegades, Viciano fa un veritable exercici de paraules per a cantar les excel·lències d'un indret, sense ofendre l'estima d'altres ciutats o viles. Vet

ací breus descripcions a propòsit dels castells majors, tot i que la mostra de textos no és exhaustiva:

“El castillo de Morvedre es el más grande y espacioso de todos los castillos del reyno...” (III, 326).

“En el castillo (de Xàtiva) como a más principal y de más autoridad de todos los de los reynos de la corona de Aragón...” (III, 329).

“Aunque en este reyno hay más de 300 castillos y casas fuertes y todos son encomendados por el rey o señores a los alcaydes, no hallamos castillo que tenga tantas calidades como el castillo de Alicante.” (III, 329).

“Peníscola es tierra muy importante para este reyno por estar enfortalecida...” (III, 303).

Altre tant, podria adduir-se en relació a les excel·lències de les salines. El viatger repeteix expressions semblants referides a diversos indrets:

“En Salinas ay una laguna que tiene una legua de longitud y media legua de latitud. En esta laguna, de verano se cuaja sal muy buena y blanca, y en invierno ay mucha caça de altanería...” (III, 104).

“... antiguamente solía haver en este término (de Borriana) junto a la mar salinas donde se hazía mucha y muy buena sal...” (III, 293).

“Y en la marina (del terme general d’Oriola) tienen las grandes salinas nombradas de la Mata, donde se quaja mucha sal, y se cargan muchos navíos para otras partes. Más, ay otras salinas, nombradas del cabo de Cerver, que son de las más crecidas salinas de España” (III, 346).

“También hay en este término (general de Xàtiva) una salina donde se haze muy buena y blanca sal para provisión de la tierra” (III, 331).

“... hay una fuente de agua salada (al terme general de Xixona) de que se haze buena sal.” (III, 362).

“... nasce (al terme de Vallada) una fuente de agua dulce, y apartado de aquella a treynta pasos nasce otra de agua salada dela qual se haze sal, y se podría hazer mucha.” (III, 107).

Les descripcions del viatger inclouen les coses notables del recinte visitat. Aquest concepte és suficientment laxe per a que Viciano incorpore a la seua corografia tòpics i valuoses observacions de determinades activitats econòmiques, de certs prodigis de la natura i de destacats aprofitaments dels recursos. Òbviament, Viciano no és exhaustiu en la descripció territorial, ni

ho pretenia. De fet, el viatger mirà i admirà els tòpics o coses més memorables del seu itinerari, assistit d'informadors locals honrats que també li els destacaren. Aquesta suma o síntesi de coses memorables de les ciutats i de les viles marcà l'estil de la corografia de Viciana, a propòsit de les quals poden llegir-se pàgines magistrals i precises observacions del territori valencià a meitat del segle XVI. D'altra banda, la corografia de Viciana silencià altres coses notables, també cridaneres per a un viatger del renaixement, però que no pertanyien a la bona imatge de les ciutats i les viles.

3. LES UNITATS COROGRÀFIQUES DE LA CRÓNICA

Al principi del llibre segon de la *Crónica*, Viciana recorda la seua voluntat de “tratar y escribir en esta chronyca de Valencia de todas las ciudades, castillos, villas e lugares del reyno y de las cosas notables de aquel” (II, 28). El notari borrianenc ordenà la descripció del regne de València per unitats corogràfiques definides amb criteris jurisdiccionals. En efecte, la descripció no atén a la continuïtat territorial, ni a tipologies naturalístiques ni a funcionalitats econòmiques. En poques paraules, Viciana considerà exclusivament el pes i el significat dels termes jurisdiccionals en l'organització política del regne de València.

3.1. L'índex corogràfic de la *Crónica*

L'esquema corogràfic desplegat per Viciana —repartit al llarg dels tres primers llibres de la *Crónica*— és clar, tot i que només conegut i conservat parcialment. En efecte, del primer llibre imprès no es coneix cap exemplar per ara. El segon sembla incomplet en relació al programa previst per Viciana. Només el tercer llibre de la *Crónica* s'ha conservat complet. Per això, cal una ràpida revisió de l'índex corogràfic de la *Crónica*.

a) Del *llibre primer* de la *Crónica* no s'han conservat exemplars impresos o manuscrits, la qual cosa introdueix diversos problemes historiogràfics (possible contingut, dada d'edició i causes de la seua extinció). García Martínez (1983, pp. 67-78) els analitzà amb detenció i revisà les al·lusions que del llibre primer va fer el mateix Viciana en els llibres segon, tercer i quart. En efecte, el contingut del llibre primer és resumit per Viciana quan escriu a l'epíleg de la *Crónica*:

“A todos los lectores que fueren desta chrónica ruego, pues hallarán aquella dividida en quatro partes por haver en sí diversa materia. Porque en la primera parte se contienen la descripción de la ciudad de Valencia desde el fundador e primero hombre, y la conquista que della hizo el venturoso rey don Jayme, y todo lo bueno y

digno de saber della, y los anales de próspera y adversa fortuna por más de 300 años” (IV, 451).

Aquesta breu sinopsi del contingut del llibre primer és ratificada per més d'una trentena d'al·lusions escampades pels llibres segon, tercer i quart. Als nostres efectes, la pèrdua de la corografia de la ciutat de València —amb la seua particular contribució— impedeix una visió ponderada de la corografia de la ciutat escrita per Viciano. El pes específic de la ciutat de València en l'organització política del regne “justificaba sobradamente la dedicación de un volumen entero a narrar sus vicisitudes históricas y panorama que ofrecía en la época del cronista (más todavía considerando la amplia visión y observadora retina de éste) no es menos cierto que la propia dinámica de los hechos le obligaría muchas veces a desbordar el recinto de la ciudad para adentrarse por el resto del País Valenciano” (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 75). Tot fa sospitar que Viciano faria una rica i pormenoritzada descripció de la ciutat des de la perspectiva demogràfica, urbanística, econòmica, social, financera, artística, religiosa i institucional. Segons García Martínez aquest llibre primer de la *Crónica* fou publicat durant els mesos inicials de 1564 o els darrers de 1563.

b) El *llibre segon* —editat a València el 1564 amb dedicatòria al duc de Gandia— s'organitza per llinatges nobiliaris, tot i que sembla incomplet per la forta reacció de part del braç militar. L'índex de les famílies nobiliàries s'ordena per orde alfabètic, llevat de la família Borja que ocupa les primeres pàgines. El mètode utilitzat per Viciano a l'hora de tractar cadascun dels llinatges és “exponer, al principio, la relación de los miembros vivientes y contemporáneos de la familia en cuestión, para anotar después los orígenes y linajes, los títulos, estados y posesiones, expresando el carácter de los cultivos, número de vasallos y rentas” (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 90). Aquest esquema estava supeditat a la col·laboració de les famílies nobiliàries, la qual el notari borrianenc només aconseguí parcialment.

Aquesta darrera qüestió —la qualitat dels informadors locals— sempre condiona les experiències viatgeres. A la *Crónica* hi ha estats nobiliaris descrits amb una gran quantitat de detalls i observacions, mentre la corografia d'altres és molt somera. Les unitats corogràfiques emprades per Viciano són jurisdiccional (ducat, marquesat, baronia, etc.), de les quals l'autor sovint assenyala “los tipos de cultivos existentes (indicando muchas veces las cifras de producción) en los lugares de señoría, número de casas de vasallos y cuantía global de las rentas dominicales” (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 92).

c) Dins del *llibre tercer* de la *Crónica* —editat a València el 1564— Viciano tractà diverses unitats corogràfiques intercalades entre les biografies dels reis aragonesos. Així, dins de les columnes referides al rei Jaume I, va

incloure una corografia de la tinença de Benifassà i una descripció del *monte sancto* del Codol de Luxent. Igualment el notari borrianenc insertà les corografies de les possessions del monestir de la Valldigna i de l'orde de Montesa dins de la biografia de Jaume II. De la mateixa manera, Viciàna situà, dins de la història de Pere el Cerimoniós, una descripció del monestir i senyoriu de Valdecris. Totes aquestes unitats corogràfiques mereixen particular atenció del viatger, el qual reuní una rica barreja d'observacions econòmiques, artístiques, religioses, naturalístiques, socials i, fins i tot, urbanístiques.

Per altra banda, després de concloure les biografies dels darrers reis hispànics (Carles I i Felip II), Viciàna entrà a l'explicació històrica i a la descripció corogràfica de “las ciudades y castillos, villas y lugares Reales del reyno de Valencia” (III, 285). El notari borrianenc les considerà una per una i emprà la mateixa tècnica acumulativa abans referida, per la qual cosa ofereix “un vívido bosquejo de la situación que ofrecía el realengo en la época, según la observadora retina del autor” (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 137).

El tractament no és homogeni “porque las páginas que versan sobre la Parte de levante (al nord de la ciutat de València) igualan en número a las que tratan de la Parte de Poniente, pese a que en esta zona meridional vivían más del doble de habitantes que en la región septentrional y a que en ella estaban ubicadas las tres únicas ciudades (Xàtiva, Oriola i Alacant)”. Aquesta mateixa desproporció entre el nord i el sud és major si comparem la distribució de les xilografies que il·lustren el text (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 137). Òbviament l'atenció prestada a les viles reials de la Plana genera part d'aquestes desproporcions dins del text de la *Crónica*.

Les unitats corogràfiques considerades per Viciàna, dins del patrimoni reial, són tres ciutats (Xàtiva, Oriola i Alacant) i vint-i-una viles (onze a la part dita de llevant i deu a la part de ponent). En realitat, el cronista considera també el respectiu territori jurisdiccional que coincidia amb el terme general.

3.2. Localització i dimensions de les unitats corogràfiques

El viatger no disposava d'un mapa general del regne, per la qual cosa movilitzà altres recursos per a descriure el gran estol d'unitats corogràfiques. Dites alternatives permetien elaborar les imatges territorials dels recintes visitats. Al haver-se perdut els exemplars del llibre primer, no és possible saber l'abast de les presentacions generals del regne, “tan chico en espacio que apenas tiene cinco jornadas de longitud y una jornada de latitud” (II, 31).

a) Viciàna aprofità diversos registres per a localitzar un indret determinat. Per una banda, usà la divisió — comunment acceptada — entre la part de

llevant (situada al nord de la ciutat de València) i la de llebeig (la banda del regne a migdia de la ciutat). D'altra, solia indicar la distància en llegües a València anant pels camins reials o per la costa. En ocasions, afegí detalls referits a la localització dins del regne (p.e. “recae en la gobernación de Xàtiva”, en la “comarca de las Montañas”, “es el extremo del reyno”, “assentado en la lengua del mar, etc.)

“La villa de Elig dista de la ciudad de Valencia por leveche veyn-
te y cuatro leguas” (II,101).

“El estado de Candia dista dela ciudad de Valencia ocho leguas
por la costa de la mar al leveche” (II, 22).

“La villa de Sant Matheo dista dela ciudad de Valencia diezisie-
te leguas por el camino real de Barcelona” (III, 111).

b) Quasi sempre, Viciània indicà els termes limítrofs de la unitat corogràfica. Aquesta informació de “los contornos” permetia conformar un mapa mental al lector. Aporte l'exemple de la baronia d'Elda “cuyo entorno tiene los términos de Biar, Castalla, Alicante, Novelda, Monnover en reyno de Valencia; y por la parte de Castilla los términos de Yecla, Villena, Sax y Blanco” (II, 104). El mateix criteri segueix a Lliria amb “el termino contornado de los términos de puebla de Benaguazil, Olocau, Altura, Alcubles, Andilla, Villar, Pedralba y Benaguazir” (III, 323).

c) En ocasions, també anotà les dimensions de les unitats corogràfiques, expressades en llegües. Aquesta informació consta, entre d'altres a la comanda d'Alcalà, als termes generals de Xèrica, Alpuente, Xàtiva i altres (Oriola, Ontinyent, Xixona), en algunes baronies (Elda, etc.). Vet ací dos exemples:

“El termino (d'Alcalà) tiene quatro leguas de longitud, e dos
leguas de latitud” (III, 128).

“(El terme d'Oriola) tiene doze leguas de longitud y seis leguas
de latitud” (III, 339).

d) L'autor de la *Crònica* expressà l'orientació dels indrets mitjançant les direccions dels vents (“levante”, “leveche”, “cierço”) o els punts cardinals (“norte”, “septentrion”, “poniente”, “medio día”). Viciània, de vegades, s'orienta correctament però quasi sempre registra un quadrant de desviació. Excepcionalment va desorientat del tot. A continuació, hi ha un exemple d'orientació correcta, seguit d'un altre absolutament erràtic i finalment dos textos que demostren la desviació sistemàtica d'un quadrant:

“Al pie del castillo, en el apendio de el monte, a la parte que mira al medio día, está edificada la villa de Montesa” (III, 106).

“En las vertientes del pico (de Penyagolosa) que miran al medio día ay un hermitorio de la invocación de Sant Juan” (III, 130).

“Está el lugar de Sueca en la ribera de el río Xúcar, por levante del río e a quatro leguas de Valencia” (III, 119).

“Jábea toma el nombre de Xibia... por levante del valle (de Xàbia) biene el Mongó, y por poniente del Monte de Cabo de Martín...” (II, 146).

4. ELS CONTINGUTS TEMÀTICS DE LA COROGRAFIA DE VICIANA

Viciana no és sistemàtic en la descripció de les nombroses unitats corogràfiques, tot i que hi ha un conjunt d'observacions i informacions que mostren els interessos del viatger, més enllà de les prioritats arxivístiques i historiogràfiques. Amb el concurs de qualificats informadors locals, Viciana captà la centralitat social i econòmica de les ciutats i les viles al cap dels respectius termes generals o dels seus estats nobiliaris. D'altra banda, també observà l'estat de les defenses del regne i les obres recents d'adaptació a la guerra moderna. A més, el cronista ressenyà els recursos naturals i les activitats econòmiques més representatives dels termes generals i dels estats nobiliaris. Igualment, incorporà la descripció d'edificis emblemàtics i les coses notables dins de les unitats corogràfiques.

Aquests —i altres continguts— revelen l'amplitud de la tasca corogràfica desplegada pel viatger. Aquesta “copiosa y abigarrada información testimonial que el cronista aporta... resulta el elemento más valioso de su labor. Las observaciones de Viciana sobre la realidad circundante constituyen en sí mismas una fuente sumamente útil para conocer la situación de los monasterios fundados por los reyes, las posesiones de la orden de Montesa y las tierras realengas del País Valenciano (a més de part dels senyoriis laics) durante el siglo XVI” (GARCÍA MARTÍNEZ, 1983, p. 142). Per tant, la descripció corogràfica de Viciana —“el elemento más valioso” de la *Crónica*, en paraules de García Martínez— mereix una renovada lectura dels seus continguts temàtics. En aquest sentit, fa anys el recordat mestre López Gómez (1981) proposà realitzar “un análisis ordenado de todas las noticias geográficas dispersas (per la *Crónica*), las cuales presentan, en ciertos aspectos, una imagen bastante completa del Reino valenciano en aquellos tiempos” (p. 469).

Per donar un exemple de les potencialitats de la *Crónica* de Viciana, López Gómez (1981) va ordenar les referències dedicades a l'agricultura i va mostrar les característiques de l'agricultura valenciana a la segona mei-

tat del segle XVI a partir de les notícies corogràfiques reunides per Viciàna. A tall de conclusió, el prestigiós professor López Gómez establí que “la *Crónica* de Viciàna presenta, en suma, un cuadro muy completo de la agricultura a mediados del siglo XVI; es, por consiguiente, un hito fundamental en la geografía histórica agraria de las tierras valencianas” (p. 482).

Per la seua banda, Badenes i Bernat (2003) —després d’una lectura demogràfica de la *Crónica* de Viciàna— han concluit que “és la primera obra de la historiografia valenciana que ofereix xifres de veïns amb la suficient quantitat i exactitud per a ser utilitzades per a millorar el coneixement de la nostra població. Les dades que aporta són fiables, gràcies a estar fonamentades en un excel·lent treball d’investigació de camp. Aquest, juntament amb les seues capacitats intel·lectuals, el converteixen en un gran coneixedor de la realitat valenciana contemporània... El seu escrit també és capdavanter a aportar una argumentació prou coherent de les connexions entre el comportament demogràfic dels pobles i de les esferes econòmica i política de la societat del seu temps... Per la seua voluntat de recollir sols els aspectes positius, no fa esment de les dificultats que havien de sortejar els valencians. A més, en haver tingut la sort de viure en una conjuntura de llarg i fort creixement, pot sentir-se orgullós explicant les fortes expansions (urbanístiques) d’alguns pobles i ciutats” (p. 88).

Simultàniament Mateu (2003) ha analitzat la descripció del medi natural en la *Crónica* de Viciàna. El notari borrianec “expressà sobre tot la mentalitat col·lectiva coetània que valorava la natura com un recurs aprofitable, que mirava el medi natural des d’una perspectiva antropocèntrica i que interpretava els elements naturals a la llum bíblica d’una terra creada” (p. 90). Des d’aquestes premisses, hi ha una doble interpretació del medi natural com un escenari de manifestacions memorables, meravelloses, simbòliques i prodigioses i com una font de recursos disponibles per les viles i ciutats. En aquest context, el vocabulari naturalístic de Viciàna constitueix una expressió del llarg procés de la conceptualització terminològica de les ciències de la natura.

En síntesi, diverses investigacions ja han anat demostrant les possibilitats —i les limitacions— de la corografia reunida per Viciàna a la seua *Crónica*. A continuació, assajarem una aproximació a altres tres continguts corogràfics (les ciutats i les viles, la defensa de la costa i la toponímia) atesos pel notari-viatger. Aquesta selecció de temes ha estat realitzada atenent a tres línies d’investigació desenvolupades pel mestre Vicenç M. Rosselló (MATEU, 2000 i 2001). Òbviament, aquesta tria no esgota els continguts temàtics de la *Crónica* de Viciàna.

4.1. Les ciutats i les viles

Al llarg dels segles, les formes d’habitar un territori han constituït un tret

captivador dels viatgers. També Viciano —un notari coneixedor del significat jurídic de les unitats del poblament a meitat del segle XVI— destacà el protagonisme territorial de ciutats i viles en la seua corografia del regne de València.

a) *Les ciutats*: Deixant de banda la ciutat de València (tractada pel viatger al desaparegut primer llibre de la *Crónica*) (TEIXIDOR, 1990; ESTEBAN i SICLUNA, 1990 a), Viciano manufacturà tres esplèndides explicacions de les altres tres ciutats del regne (Xàtiva, Oriola i Alacant). En efecte, el cronista mobilitzà tots els recursos historiogràfics i corogràfics per tal de destacar la seua primàcia territorial amb explicacions específiques dels seus orígens i de la seua evolució històrica i amb la visita guiada d'un experimentat observador. Els tres textos de la *Crónica* —referits a les ciutats— contenen informacions útils, coherents i contrastades amb informadors locals, escrites amb bon ofici després de la consulta dels arxius locals i d'un detingut reconeixement urbà. La *Crónica* de Viciano dedica quasi 26 columnes a l'explicació històrica i corogràfica de la ciutat de Xàtiva. El tractament d'Oriola ocupa 16 columnes del llibre tercer de la *Crónica*, mentre el d'Alacant ultrapassa per poc les 17 columnes, incloent-hi el dibuix de la ciutat.

Sense considerar ara i ací els continguts més historiogràfics de la *Crónica* referits a les ciutats, la tasca corogràfica de Viciano atén diversos apartats. D'entrada, descriu la morfologia urbana de cadascuna de les tres ciutats integrada pel castell, pel recinte delimitat per la muralla i les portes, pels ravals i per la rodalia immediata. No oblidà mostrar la visibilitat urbana d'esglésies i convents, ben dotats pels fundadors i benefactors, ni l'orgull dels patricis pels principals edificis civils, hospitals, etc. La corografia urbana (SETA i LE GOFF, 1991) assoleix dinamisme i modernitat en parlar del carreratge, de les professions i activitats dels habitants de la ciutat, de l'abastament d'aigua, de les fires i del moviment econòmic, etc. Fins i tot, el viatger fa valoracions estètiques de places, edificis, carrers i les rodelies. La tasca de Viciano descriu la vitalitat urbana de les tres ciutats valencianes a meitat del segle XVI.

A més, les ciutats eren cap del seu terme general (TORRES, 1999), per la qual cosa eren el nucli central d'una rodalia poblada de llocs, aldees i viles. Era una complexa estructura del poblament, regida per jurisdiccions menors al sí d'una societat articulada per privilegis. Els termes generals constituïen l'entorn i el suport immediat de la vida urbana. A Xàtiva i Oriola —a més de la vila de Castelló— residien els governadors els quals exercien la representació del rei dins d'un ampli territori.

La corografia de Viciano també consignà els noms dels regidors i oficials de la cosa pública, en exercici durant la seua visita, amb les seues dedicacions al govern de la ciutat i terme general, al regiment del castell o a l'ad-

ministració d'una sotsgovernació del regne. El cronista es mostrà elogiós amb el bon govern dels al·ludits. D'altra banda, el viatger no oblidà alimentar l'orgull local esmentant els fills il·lustres de cadascuna de les tres ciutats. Probablement, el cronista glossava valors i imatges de la ciutat i alimentava l'autoestima de les èlits locals.

Els viatges a les tres ciutats —amb el concurs dels informadors locals— permeté Viciana establir comparacions amb el cap i casal del regne, valorar les respectives dinàmiques urbanes i entreveure futurs comportaments i competències. Així, el cronista no dubtà que “la nobilíssima ciudad de Xàtiva es segunda en todo a la ciudad de Valencia” (III, 326). Per la seua banda, quasi a la fi de la descripció d'Alacant, el cronista escriu que “hasta oy no a subido al culmen de la grandeza que ha de tener, porque esta ciudad es el retrato de Valencia en hermosura, gracia y regalo y en todo lo demás. Y con la contratación grande de mar y de tierra, y con el buen gobierno de los regidores, ... y otros muchos aprovechamientos, mediante el favor divino, esta ciudad será muy populosa” (III, 355-356).

No és possible atendre tots els aspectes corogràfics tractats pel viatger durant el seu reconeixement de les ciutats valencianes, per la qual cosa triarem una mostra de textos per a caracteritzar cadascuna de les tres ciutats. Els textos de la *Crónica* mostren atinades observacions de Viciana, sovint practicades amb el concurs i l'assistència de regidors i oficials de les ciutats. El notari borrianenc captà l'especialització funcional de les tres ciutats a meitat del segle XVI, la morfologia i la dinàmica urbana, els valors simbòlics i representatius dels edificis públics, el lideratge de les èlits urbanes, la importància del comerç, les necessitats i els efectes de la política de defensa, etc. A la fi, les ciutats eren les veritables claus de volta del regne.

El 1563, la ciutat de Xàtiva travessava una de les etapes més brillants de la seua història i havia assolit un gran perímetre. Aleshores era la segona ciutat del regne pel seu nombre d'habitants, per la seua funció militar i administrativa i per la seua centralitat viària i comercial. La ciutat era cap d'un extens terme general, de la sotsgovernació “dellà lo riu Xúquer” i pretenia una seu episcopal (PIQUERAS, 1990; ESTEBAN i SICLUNA, 1990 b). El cronista borrianenc també observà l'assorgiment d'aigües a la ciutat i els trets de la trama urbana. Així descriu el viatger la morfologia i l'activitat urbanes:

“... los agarenos que ocuparon la tierra edificaron, muro del albacar abaxo, la ciudad que al presente permanece. Y esta nueva fundacion hizieron larga cercada de nuevo con muchas torres, y abrieron en ésta nueve puertas que son... Dentro deste muro que la cerca está la ciudad, repartida con dos calles a la larga y muchas por travessía. De las largas hay dos, nombradas la una la Corregería, en que

hay muchas boticas de mercaderías, y tiendas y officinas, y las casas de los derechos reales y de la ciudad, pesos, almodín, hospital, la iglesia principal, casas de cabildo, cárceles y audiencias de la justicia, y otros juezes; hay otra calle ancha y hermosa, con casas magníficas y pomposas de cavalleros, con tres monasterios, a esta calle nombran la calle de Moncada. Fuera de la ciudad hay un grande arraval que le nombran las Barreras, y al cabo de aquel hay otro pueblo cercado de muro que le nombran Sant Joan. Este solía ser poblacion de los agarenos, donde havía ricas casas dellos, agora son christianos y no tan ricos...” (III, 330).

“Otrosí, hay en la plaça (de Xàtiva) la lonja del almutacén y sus pesos; y en otras partes de la ciudad hay el almodín, peso de arina y plaça para la feria que tienen en el mes de noviembre, y mercado, martes y viernes de cada semana. Más, tienen veinte hornos para cozer pan, siete tablas de carnescería y treze molinos con quarenta tres muelas para moler harina. La población desta ciudad consiste en más de cient cavalleros, doze juristas, ocho médicos, seis boticarios, cincuenta notarios y muchos artistas y boticas de oficios manuales, y de muchos ciudadanos honrados... También tienen escuela de latinidad, en la qual se haze muy buen exercicio.” (III, 337).

Per la seua banda, la ciutat d’Oriola —“en el extremo del reino”— era també cap d’un gran terme general, d’una governació i d’una seu episcopal en procés de segregació de Cartagena. Dins del recinte amurallat i als tres ravals immediats hi havia esglésies i convents ben bastits i dotats pels seus fundadors i benefactors. El viatger —a més de les descripcions dels recursos del terme general i del bon govern de la cosa pública— destacà el seu caràcter militar i nobiliari a la frontera meridional del regne:

“La ciudad de Orihuela es fuerte por causa del castillo, y por el sitio de la tierra y por el río, acequias y huertas que pueden hechar las aguas por los campos, y hazer muchos pantanos, y romper los caminos y puentes; y por ser muy provehída de todos mantenimientos de su propio término y tener los molinos apegados a la ciudad, que no les pueden impedir ni quitar el agua con que muelen. Y lo que más la enfortalesce es que ay en ella más de ciento y sessenta cavalleros y muchos ciudadanos muy honrados...” (III, 345). “Junto a la ciudad, ay en el río muchas açudas de piedra y diez molinos harineros con 45 muelas, y dentro de la ciudad veinte hornos para cozer pan. Y el río Segura, que ciñe por la mayor parte la ciudad, que todas estas cosas son mucha parte de la fuerça della” (III, 346).

Finalment Viciana manufacturà una esplèndida descripció de la ciutat d'Alacant —“retrato de Valencia en hermosura, gracia y regalo y en todo lo demás— i de la seua dinàmica. Vora mar i al peu del castell, la ciutat mostra “calles hermosas y casas espaciosas y heminentes, con tres plaças y caños de agua trahídas de fuentes”. Al voltant de 1563, la ciutat vivia una conjuntura favorable que el viatger palesà a la *Crónica*. Per una banda, “desde el castillo, con su artilleria, pueden deffender la ciudad, y el muelle y los navíos que surgen en el puerto”. També havien ampliat i reforçat la muralla urbana “con muchos torreones y deffensas”. D'altra part, Viciana constatava que:

“Los mercaderes que tenían la contratación en Carthagena hanse mudado en esta ciudad, porque (aquí) las boticas de sus mercaderías estaban muy seguras dentro del fuerte muro. Y los navíos en la mar, por los buenos asideros, estan seguros de tormenta y aún de corsarios, porque con la artillería de los baluartes son ayudados y defendidos, por donde han assentado sus casas en esta ciudad muchos mercaderes genoveses y milaneses, que tratan en grueso” (III, 355).

Viciana conforma una imatge positiva d'una ciutat forta i segura, dedicada al comerç i al tràfic portuari, ben governada i habitada per “cien caballeros..., y muchos ciudadanos honrados, médicos, mercaderes y de todo género de artistas y oficiales manuales”. El notari borrianenc es mostrà elogiós amb Alacant, “el más noble y principal miembro” del regne de València i no dubtà que “mediante el favor divino, esta ciudad será muy populosa”.

b) *Les viles*: Amb l'objectiu de consultar els arxius locals, Viciana visità moltes viles valencianes, un itinerari que facilitava també la tasca corogràfica. Aquest recorregut —a més de la seua experiència de síndic en representació de les viles i ciutats reials, al menys en tres convocatòries de les corts valencianes— familiaritzà Viciana en el valor i significat de la xarxa de viles en l'articulació del regne. Òbviament, el cronista sabia les particularitats jurisdiccionals de les viles reials o senyoriales. La *Crónica* reflecteix els orígens antics o feudals de les viles, l'emplaçament al peu del castell o els processos de trasllat al pla, les seues relacions portuàries o la situació en una vora fluvial. Aquestes i altres variables morfològiques (planta circular o quadrangular, etc.) van dibuixant l'escenari on el viatger anava localitzant els principals edificis religiosos, l'estat de les muralles, les disponibilitats hídriques, el dinamisme dels raval, etc.

La descripció de cadascuna de les viles dins de la *Crónica* és desigual en extensió i detalls. Hi ha viles poc perfilades, mentre els detalls descriptius

d'altres nuclis són preciosos i abundants. En tots els casos, Viciàna mostrà i demostrà una actitud elogiosa envers els regidors i oficials locals. Sovint, les autoritats municipals esdevindrien els principals informadors del viatger. Els regidors li assenyalarien les formes d'habitar els termes generals o els estats nobiliaris, amb les particularitats dels llocs, carrers i aldees. D'altra banda, Viciàna encara diferencià entitats dites "castell i vila de...", junt a entitats nomenades només "vila de..."

Dins de la *Crònica*, Viciàna ordenà les viles valencianes en tres grups jurisdiccionals: les senyoriales (llibre segon de la *Crònica*), les de Montesa i les del patrimoni reial (llibre tercer). Tot i que la descripció de les viles incloses en cada grup no és homogènia i la corografia de les viles senyoriales és incompleta i desigual, la tasca de Viciàna ofereix una notòria perspectiva de l'organització del poblament quan encara eren vigents els termes generals.

Viciàna no visità totes les viles valencianes durant els seus periples. Almenys d'entrada, caldria dubtar de la seua presència a les viles de les quals l'autor no demostra la consulta de l'arxiu. Si aquest criteri fora cert, caldria deduir que Viciàna descriu determinades viles "por relaciones" (Castelfabib y Ademuz ?, Alpuente ?, etc.). En qualsevol cas és un grup reduït de viles reials i del Maestrat, mentre Viciàna segueix altres paràmetres en la presentació corogràfica de les viles nobiliàries.

En la descripció de les viles del Maestrat de Montesa, la *Crònica* de Viciàna —principalment en determinades demarcacions— aporta observacions urbanístiques o d'especialització funcional. Així, Vallada "es lugar assentado en llano y edificado de buenas y hermosas calles, y de grandes edificios de casas, y passa el camino real por dentro de la villa." (III, 107). Per la seua banda, "en el camino real de Barcelona está la villa de Traiguera cercada de muro y torres... En la villa ay 23 officinas donde se labran cántaros, jarros, tinajas y otros vasos de barro, de donde se provehen todos los pueblos de la comarca... en cada un año, por el mes de octubre, se haze feria..." (III, 114). El viatger també advertí l'especialització de Càlig on "hay muchas cassas y oficinas de oficiales que hacen arcabuzes y escopetas y todo género de erramientas para cortar, que por ser muy subtiles en el officio y bien afamados en la tierra, provehen toda la comarca de sus obras" (III, 118). En el cas d'Alcalà de Xivert, el cronista escriu que "es villa murada con torres y defenças puestas en orden de guerra" (III, 129).

Al pas per les viles costaneres de Benicarló i Vinaròs, Viciàna incrementa les observacions i les referències, atenent al seu dinamisme econòmic. Així, Benicarló "(està) cercada de muro alto, con muchas torres y con fosso, es quadrada i tiene de circuito 390 braçadas. Los moradores de ella tienen su vivienda en la grangería del campo y en tratos de mercadería por el mar... En los caminos reales tiene quatro cruces de piedra, que son las más

altas y hermosas del reyno...” (III, 123-124). Per la seua banda, Vinaròs també estava “cercada de muro, enfortalezida de torres, y baluartes y de fosso cavado en la peña. Esta puesta en quadro y tiene de contorno, dozientas y treinta cinco braçadas.” (III, 126). Hi havia diversos sectors econòmics a Vinaròs perquè uns s’ocupaven “de los heredamientos que poseehen”, altres eren “oficiales manuales y muchos otros que tratan en la pesquera de la mar... Otros tienen navíos para navegar y cargar mercaderías” (III, 127).

A moltes viles del Maestrat, Viciana refereix que hi ha “gente rica y honrada” o expressions semblants (Vinaròs, III, 128; Benicarló, III, 125; Canet, III, 118; Xert, III, 119; La Jana, III, 117; Vallada, III, 106; Cervera, III, 118; Atzeneta, III, 130, etc.). Aquest elogi del cronista a les èlits locals és un valor perquè, segons explica a propòsit de Benicarló “muy bien poblada de gente rica y honrada. Y, por ende en el gobierno de ella tienen mucho miramiento para que los propios de la villa acrescienten. Y de este buen gobierno el numero de los vezinos de pocos a crescido a muchos” (III, 125). Aquesta mateixa idea es repeteix quan Viciana escriu que “Culla a menoscabado de casas y Adzaneta a mejorado de casas, porque habitan en ella muchas personas honradas y ricas...” (III, 130).

El cronista Viciana percep una fase de creixement urbanístic a moltes viles del Maestrat. Vallada “tiene mucho acrescentamiento” (III, 106). També la vila de Cervera “esta de mucho aumento de casas, como se demuestra por muchas que de nuevo cimient se labran” (III, 109). El mateix observa a Canet que “está de mucho aumento de vezinos, según parece por los muchos nuevos edificios de ella...” (III, 118). Aquesta expansió urbanística de meitat del segle XVI fou un tret repetit en altres indrets del Maestrat i rodalies. Aquesta fase fou aprofitada pel mestre de Montesa per conferir l’estatut de vila als antics llocs de Vallada (III, 106), la Jana (III, 117), Càlig (III, 118), etc. La memòria dels incendis de viles o llocs durant les germanies encara era viva (III, 129). No oblida Viciana la funció fronterera de Traiguera “con el principado de Cataluña y desde allá le acuden hombres vandoleros, mundanos y de vida aviesa. El justicia de Traiguera por assegurar el camino real, procura echar de su término semejantes hombres. Y si es menester, tomar y sentenciar algunos de ellos.” (III, 125).

La descripció de les viles del Maestrat, dins de la *Crónica*, assoleix la màxima expressivitat a la vila de Sant Mateu. El viatger, després d’explicar les circumstàncies de la fundació de la vila (III, 110-111), assenyalava que “los primeros fundadores... edificáronla con calles anchas y largas, y casas y edificios grandes y suntuosos, y con una plaça hermosa con una fuente de agua en ella. E cavaron muchos pozos de aguas manantiales, dentro de muchas casas, para el servicio de los moradores de la villa... la villa cresció en más numero de casas y sus moradores enriquecieron. E por ende pudieron exer-

citar los hijos en letras latinas, y hazer algunos de ellos o juristas, o médicos o artistas. Y otros hizieron oficiales de artes mecánicas o manuales, de los quales vino que esta villa fue la mejor e mayor de toda la comarca.” (III, 111). En temps de Viciano, Sant Mateu era “la villa más crecida de más y mejores casas” d’una extensa rodalia, hi anaven “los moradores de las poblaciones de alrededor... por tomar consejo de los juristas para los pleitos, o de el médico para la salud, o del boticario medicinas, o por compar algo, e finalmente para todas otras cosas que en los pequeños lugares no lo tenían.” (III, 111), hi vivia el governador o lloctinent general de la mesa mestral al palau dels montesians, havia estat seu d’alguna convocatòria recent de les corts valencianes i *de facto* havia esdevingut el cap de la mesa mestral (III, 111). “En esta villa hay siete juristas, dos médicos, muchos notarios, boticarios, cirurgianos y muchas boticas de vendería y de mecánicos y officios manuales. Trátanse muchos honradamente con grangerías del campo y ganados y rentas. E muchos hombres ay que biven como a ciudadanos y sus linajes son antiguos, y honrados...” (III, 113). Als ulls de Viciano, Sant Mateu reunia els valors més nobles d’una vila valenciana al haver mostrat una sostinguda fidelitat al rei al llarg del segle XVI.

Un altre grup descrit pel cronista i viatger Viciano foren les viles pertanyents al patrimoni del rei, atenent les mateixes variables urbanístiques i funcionals. Naturalment, hi ha viles observades i descrites amb nombrosos detalls mentre és molt concís en altres poblacions. Sense dubte, el cronista mostra una especial estima i perspectiva cap a la seua vila nadiua de Borriana i la resta de viles de la Plana. Ací, no és possible una referència exhaustiva a tants aspectes observats per Viciano davant de les viles reials, per la qual cosa només espigolarem unes breus notes i alguna referència específica a determinades viles.

La muralla era un tret de les viles sovint reflectit per Viciano. Així, el cronista-viatger diu que Vila-real “es un llano y sobre peña y en forma cuadrangular algo prolongada. Tiene de circuito, por el andén del muro, quinientas y veinte braçadas, es cercada de muro alto con muchas torres, con quatro baluartes” (III, 299). La vila de Peníscola “es fuerte y guardada con muro y gruesos torreones” (III, 303). També és un tret de Castelló de la Plana (III, 308), Onda (III, 313), Morvedre (III, 326), Biar (III, 366), Penàguila (III, 367), la Vila Joiosa (III, 368), Cullera (III, 370), etc. Fora del mur, hi havia els ravals que Viciano esmenta ja consolidats en diverses viles reials. En ocasions, vila i raval s’havien desenvolupat al peu d’un castell o eren noves fundacions del rei conqueridor. Les esglésies, convents i ermites eren un motiu d’orgull dels estaments benestants d’una vila. Viciano esmenta les advocacions dels titulars dels edificis, els clergues adscrits amb les rendes i, en ocasions, detalls arquitectònics, pictòrics o devocionals. El cronista sovint cita personatges difunts vinculats als convents i esglésies. Tot

indica que Viciàna visità moltes esglésies i convents per tal de consultar els seus arxius, recollir informacions dels delmes i admirar retaules, orfebreria, ornamentals i relíquies. El cronista ho descriu amb precisió i sovint celebra el seu caràcter de coses notables de les viles.

Igualment, la *Crónica* de Viciàna indica el pes social dels llinatges més honrats de les viles. El viatger consigna els noms dels regidors i oficials que governaven les viles reials durant la seua estada, així com el nom del batle i, si de cas, dels altres representants del rei. De vegades, Viciàna al·ludeix al bon govern dels regidors, als fills il·lustres de la vila i al grau de fidelitat al rei.

La *Crónica* no oblida que les viles eren el cap d'un terme general o d'una finença on hi havia llocs, masos, etc. De vegades, les relacions intracomunitàries eren tormentoses. Així, "Viver es pueblo muy crescido que iguala o casi con Xérica. Y por esso hay processos de firmas y contrafirmas de derecho y muchos enojos entre los dos pueblos. Su magestad, cuyos son entrambos y a quien conviene, se servirá mandar atajar estas contenciones antes de que sigan escándalos mayores" (III, 321). El mapa dels termes generals i del seu poblament és descrit per Viciàna en un moment immediatament anterior a les segregacions de les darreries del segle XVI que, com comenta Viciàna, convenien al rei.

Sovint també anotà els sectors productius més representatius de cadascuna de les viles reials. En el cas d'Alcoi —"poblada de buena gente y rica y dada al trabajo de sus manos" (III, 361)— els habitants "biven de la labor del campo, y de ganados y del ejercicio de la lana, de que usan mucho y hazen muchos y muy buenos paños" (III, 361). Expressions semblants són referides també a Bocairent (III, 365) i Ontinyent (III, 360). La vila de Llíria —"poblada de gente honrada y de buena conversación"— aprofitava la proximitat a la ciutat de València la qual cosa facilitava "freqüentar mucho la ciudad de Valencia y de haver cavalleros valencianos en Liria, que se vienen a holgar en ella y caçar en su campo" (III, 323). Per la seua banda, "los moradores de Peníscola" vivien de l'agricultura i de la pesquera (III, 304).

Moltes viles gaudien de privilegi reial per a celebrar una fira anual i celebraven mercat setmanal. Aquesta important funció d'intercanvis i comerç dins de les respectives rodalies fou observada pel cronista. Així, Benicarló tenia fira vuit dies abans i després de Sant Bartomeu (III, 125) mentre la de Castelló de la Plana durava deu dies, "comenzando ocho días antes de Sant Lucas" (III, 308). A Onda la fira durava vint dies comptats des de Sant Miquel i "cada semana mercado en el día del jueves, que es otra segunda feria, tan grande es el concurso de gentes que acuden a la jornada" (III, 314). Per la seua banda, a Alzira hi havia mercat "el miércoles de cada semana que es buena feria" (III, 359).

Viciàna atorga una especial consideració i elogis a les viles reials del seu

entorn (Borriana, Vila-real, Castelló i Onda) per raons de proximitat i estima, entre les quals prima la seua pàtria nadiua de Borriana. Són quatre descripcions corogràfiques plenes de detalls, intercalades entre notícies i documents històrics. El cronista es mostra pagat i satisfet de l'escenari de la Plana i transmet la percepció de la realitat comarcal dels llinatges honorats. A tall d'exemple, vet ací la selecció d'un text referit a cadascuna de les viles observades per Viciana.

La vila de Borriana “está rodeada de muro y hecha en forma circular por espacio de 270 braçadas por el andén del muro. Tiene quarenta torres terraplenadas, y dos gruesos baluartes, y barbacana, y fosso muy ancho y hondo y tres puertas en el muro muy fortificadas. El fosso se acostumbra de henchir de agua toda vez que quieren los del pueblo, donde se haze treinta palmos de hondo y ochenta de ancho, y consérvase largos días en plenitud de una vez que le hinchan, y no tiene forma de vaziarse por sangradero, ni la tierra se puede minar, porque siendo el fosso lleno de agua, del suelo del fosso hasta el agua manantial no ay de espesso de tierra más de seis hasta ocho palmos” (III, 290).

“En esta villa (Vila-real) siempre ay muy buen aparejo de mesones, y servicios y provision de pan, carne, vino y otros mantenimientos y regalos para los caminantes... Esta es la villa que en este reino por muchos es nombrada Venecia la pequeña, porque en el gobierno y riqueza eccede a muchas otras villas” (III, 299). “... la villa en sus edificios esta mejorada y, como obra real, con calles anchas y casas hermosas, y en medio de la villa assento la plaça, de la qual se miran las quatro puertas de la villa. En esta plaça ay una casa que la nombran Posada del Rey...” (III, 299). “Esta villa es del rey y de las más bien gobernadas y regidas del reino, y no solamente todos con mucha conformidad procuran sustentarla en su ser, pero aún en acrescentarla de rentas y aprovechamientos” (III, 301).

La vila de Castelló “esta agora en grande aumento y de cada día labran mucho en las casas. En medio de la villa ay un hermoso y sumptuoso templo, contornado de quatro plaças. En estas plaças estan las casas del ajuntamiento de cabildo, y de las audiencias del governador, y del baile y de la justicia ordinaria, y carnicería, pescadería, pesos públicos y almodín y todo lo demás de la contractación de la villa” (III, 309). “En esta villa, por ser la mayor y muy principal en la comarca, el rey tiene un official nombrado lugartiente del portantvezes de general governador...” (III, 310). “Este pueblo, como antes diximos, es grande, honrado y rico, porque hay en él muchas casas de cavalleros, juristas, médicos y hombres de

honor y bien tratados en sus personas y cosas... Tambien hay muchas casas de artes mecánicas y officios manuales y ricos labradores. Otrosí, tienen escuela de letras latinas...” (III, 310).

“... hay mucha gente honrada y rica (a Onda), por tener mucha contratacion y estar esta villa en el medio, entre la serrania y la Plana, a la qual acuden de ambas partes a comprar y vender y tratar de muchas cosas. Porque en esta villa hay para lo espiritual theólogos en los monasterios; para lo corporal médicos, boticarios y cirurgianos y para lo temporal, mercaderes y boticas de vendería y mucho exercicio de lanificio y tintorería...” (III, 314).

Viciàna també reparà en la conflictivitat històrica entre les viles i hortes de Castelló, Almassora, Vila-real i Borriana per la gestió compartida dels recursos hídrics del Millars o pel traçat del camí reial per Vila-real davant de les pretensions de Castelló. En tot temps, l'arbitratge del rei donava la solució a aquestes i altres qüestions. D'altra banda, el cronista anotà l'existència de bandositats (SALVADOR, 1988) dins les viles quan descriuí que a Onda “se cria la gente valiente, y bellicosa y muy vengadora de injurias, como lo hemos entendido, que de cincuenta años a esta parte ha havido entre ellos muchos bandos y muertes, pero agora estan en paz” (III, 317).

El tercer grup de les viles descrites per la *Crònica* de Viciàna són les de senyoriu laic (dins de l'incomplet llibre segon de l'obra). Aquesta limitació impedeix una corografia completa de les viles i llocs als estats nobiliaris del regne de València. A la part conservada del llibre segon, el reconeixement i la descripció de Viciàna és més concisa, amb escasses referències urbanes i urbanístiques (amb l'excepció de Gandia, Elx, Cocentaina, etc.). En conseqüència, la visió de les viles senyoriales és escassa i desigual.

Sens dubte, aquesta norma no es compleix amb la vila de Gandia, cap del ducat dels Borja, la qual el viatger descriu amb nombrosos detalls des de la seua fundació jaumina. Aquesta mateixa disposició corogràfica és aplicada a la descripció de l'immediat castell de Bairen i de l'horta perifèrica o a la presentació del novedós conreu de la canyamel i del procés d'elaboració del sucre als trapigs del duc o a les referències dels edificis singulars (GISBERT, 2000 i 2003). A tall d'exemple, vet ací una mostra de la vila urbana de Gandia vista pel viatger:

“La villa... está asentada en llano en forma quadrangular, cerca de fuertes y grueso muro con muchos torreones y travesses, defenças y ofenças, y por los tres lienços tiene un fosso ancho y hondo, y el quarto lienço se guarda por la hondura del río: tiene de contorno toda la villa ochocientas braçadas. En el medio de la villa, enfrente de la yglesia colegial hay una hermosa plaça y en ella está

la casa del cabildo y las casas comunes de las cortes de justicia, de carnerería, de pescadería, de almodín y pesos públicos. Y por la villa ay calles hermosas anchas y largas con muchas casas espaciosas y bien labradas, y es toda poblada de buena gente honrada y rica en que hay muchos cavalleros... Tambien ay mercaderes, artistas y boticas de vendería y de officios manuales que todos estos ennoblecen y adornan la tierra. Aquí se tiene ordinariamente en cada sábado de la semana mercado, e al qual concurren muchas gentes por ser Candía el mayor pueblo dela comarca: tanto que más parece aquel día feria que mercado” (II, 23).

El ducat de Gandia, el marquesat de Llombai i catorze baronies conformaven els estats dels Borja. Però, en el moment de l'edició de la *Crónica*, les influències de la llarga i poderosa família ultrapassaven els seus estats. Viciano era conscient i ho palesa fins i tot en la redacció de les mateixes descripcions dels indrets ducals. Comportament semblant tingué el viatger quan visità altres estats de les més nobles famílies. Així, el territori d'Elx — amb el seu marquesat, pertanyent a la família dels Càrdenes — mereix bones descripcions (estat de les defenses de la costa, recursos naturals, restes arqueològiques, edificis emblemàtics, producció agrària amb apunts del palmerar, etc.). També la morfologia urbana i les formes de vida ocupen l'interès del viatger:

“La villa de Elig es muy antigua, según se desprende por algunos pueblos arruinados y muy grandes que hallamos por su término... y por dos cercas que tiene una dentro de otra: y por una torre que llaman la Calaforra, muy antigua: la qual tiene quatrocientos palmos de cintura... Elig tiene dos arravales, uno de christianos y otro de Moriscos. Dentro de la villa está el castillo y palacio del Marqués y una hermosa y grande Yglesia... Aquí celebran en cada un año con muy grande solemnidad la fiesta de la Assunción... En Elig tienen veynte y dos officinas donde hazen xabón de tabla... Otrosí tienen muchos molinos para el azeyte, tanto que en una sola calle ay veinte y ocho molinos...” (II, 101-102).

En altres casos, les referències a les formes urbanes de les viles són més concises. Així, la vila de Cocentaina “es hermosa, quadrangular y tiene murada, fortificada con dezinieve torres y un castillo” (II, 98). “Al pie del castillo (de Sogorb) esta hedificada la ciudad: poblada de muchos artistas y oficiales manuales y tratantes y otra gente rica” (II, 72). Puntualment esmenta també especialitzacions productives, com la de Paterna “donde se labran muchos y muy buenos vasos de tierra y tinajas grandes” (II, 72).

Sovint, Viciana és més explícit sobre l'estat d'ús i les rehabilitacions dels castells per habitatge nobiliari. Aquestes descripcions del cronista capten també la mentalitat dels seus habitants:

“En este castillo (de Petrés) tiene hermosa casa con buenas piezas para aposentar qualquier señor y muy apazible mirador de huertas, montes, mar y antiguos edificios... Es tierra para su señor que le da honra y provecho: y por haver hecho en ella un hermoso jardín con mucha agua, recreación” (II, 55).

“La Varonia de Elda son tres pueblos..., con dos Castillos fuertes y hermosos, en que hay muy principales aposentos” (II, 103).

“En esta ciudad de Segorve tiene el Duque un Castillo muy hermoso: con muchas piezas y estancias hermosas y bien labradas...” (II, 72).

4.2. La defensa de la costa

A meitat del segle XVI, la costa valenciana fou un escenari particularment perillós dins la llarga frontera —física i ideològica— de la corona hispànica amb l'Islam (PARDO, 2001; BOIRA, 2001). El necessari control militar d'una costa oberta i poc poblada generà diversos informes al Rei, l'execució d'obres de defensa i l'organització d'un servei de *custòdia i guarda de la costa marítima del regne de València*. La defensa de la costa motivà una paulatina integració de l'organització foral del regne dins del projecte imperial de la monarquia hispànica (PARDO, 2000). En el moment dels viatges de Viciana, els atacs barbarescos —amb la complicitat dels moriscos de terra ferma— seguia ocupant i preocupant els habitants de les ciutats i les viles.

En efecte, poc abans dels viatges, el 1547 havia estat creada la *Junta d'Elets de la costa*, però encara continuava un conflicte de competències entre la monarquia i la Generalitat per dirimir a qui corresponia pagar les despeses del pla de vigilància. Mentre, els habitants de la costa i rodalia continuaven amb la responsabilitat de la seua defensa amb resultats dubtosos. Paulatinament, el sistema organitzat per la *Junta d'Elets* anà millorant, sobretot a partir de les Corts de 1552 i, més encara, amb les inspeccions i informes de l'arquitecte Antonelli en 1563 (BOIRA, 1992). No debades, les Corts de 1552 havien sol·licitat la revisió i millora de la xarxa costanera de les torres de guaita (MARTÍ, 1991). Dita petició fou atesa pel virrei Bernardino de Cárdenas, duc de Maqueda i marquès d'Elx (1553-1558), el qual “mandó fundar y hedificar muchas torres por la costa de la mar del reyno, con dinero del General: empero la solicitud y orden del Virey, dieron fin y effecto a la obra. Y porque en la primer parte havemos tratado de la fundación de dichas torres, el concierto y orden dellas, y del grande benefi-

cio que ha resultado, allá lo remitimos” (II, 100). La desaparició del llibre primer de la *Crónica* ens impedeix conèixer l’explicació de Viciana a propòsit de les torres de guaita.

Però, les torres de guaita i el reglament dels atalladors no era suficient. Viciana —als llibres segon i tercer de la *Crónica*— observà també la renovació de muralles i la modernització de l’organització defensiva dins de les viles i castells costaners. El viatger —en qualitat de notari de les mentalitats dels regidors i oficials locals— participà en la formació de la imatge de ciutats i viles atentes als perills de la mar. Les xilografies urbanes incloses a la *Crónica* pretenien visualitzar la seguretat dels recintes, un valor en alça en temps de Viciana. Succintament, primer mirarem la part de *la costa de la mar a levante* i després *la costa de la mar a leveche*. En conseqüència, no considerarem les torres de guaita explicades per Viciana al desaparegut llibre primer de la *Crónica* (II, 100).

4.2.1. *La costa de la mar a levante*

Les referències de Viciana al sector costaner del regne situat al nord de la ciutat de València són discontinues perquè hi ha trams sense informació per les vicissituds sofrides per la *Crónica*. No obstant això, la *Crónica* mostra una especial preocupació pel tram més septentrional comprès entre el cap d’Orpesa fins al Sol de Riu de Vinaròs. Viciana entenia que era una zona de risc incrementat per possibles desembarcs des dels illots dels Columbrets i des dels deserts dels Alfacs. En conseqüència, el viatger reforçà les imatges de recintes sòlids i ben “concertats” per a combatre els perills de la mar.

Així, Peníscola és “tierra muy importante para este reino, por estar enfortalecida y en el paraje de las isletas de Montcolobrer, y entre medias del cabo de Orpesa y de los Alifaques, donde corsarios y enemigos muchas vezes aportan y se arriman, porende el rey la tiene en su patrimonio y la ha mandado poner en ella guarnición de soldados, para que la guarden que no le entrassen enemigos en ella, porque seria muy gran lesión para este reino” (III, 303). El viatger, per tant, reivindicava també la validesa i la necessitat dels recintes fortificats per a la defensa de la costa quan ja hi havia crítiques per certes obres executades en temps de Carles V (PARDO, 2000). Viciana valorà més la importància estratègica de la vila de Peníscola, “fuerte y guardada con muro y gruessos torreones, y en lo más alto del peñón esta hedificado el fuerte castillo”.

No lluny de Peníscola, a l’extrem costaner del regne de València, estava Vinaròs, “el más concertado, bien armado, proveído y apercebido de toda la costa” (III, 126). En efecte, “en esta villa para su defensa tienen el mejor concierto en las armas y cosas dela guerra que tengan otros pueblos del reyno” amb nombroses armes d’artilleria. Els veïns, comandats per militars i pel justícia de la vila, participaven en la defensa. Aquestes mesures eren

notables perquè moltes vegades tenia “rebatos y arma que le dan galeotas de Turcos. Porque según tienen el mal vezino delos Alfaques, siempre tienen cuenta de los enemigos... Y en caso de aviso en un punto están apercebidos...” (III, 127). D'altra banda, “desde los muros de la villa con la artillería que tienen defienden los navíos” (III, 128). Totes aquestes mesures preses per la vila responien a diversos atacs patits en el passat recent. Viciana, al referir-los detalladament, vol mostrar una nova imatge de la seguretat d'una vila reforçada per accions ben concertades.

Al bell mig de Peníscola i Vinaròs, Benicarló també participava de les mateixes preocupacions defensives. Ací i vora mar, “se ha labrado un fuerte baluarte de calicanto, en el que hay quatro piezas de artilleria bien apercebidas e provehidas de guardas ordinarios. Aquí es la mar honda, y por ende los navíos pueden juntar a tierra y con la artillería del baluarte son defendidos” (III, 123-124).

De vegades, els desembarcs barbarescos assolien major profunditat i atacaven les viles de terra endins. Viciana així ho indica a propòsit d'Alcalá de Xivert que “aunque apartada de la mar una legua, los agarenos ultramarinos la tienen amenazada”. El 17 de novembre de 1547 fou atacada i els corsaris “dieron fuego a las puertas de la villa y mataron tres christianos. Los de Alcalá se defendieron tan bien que mataron muchos de los turcos y se fueron sin ganancia, e los de Alcalá quedaron muy honrados. Y desde entonces se proveyeron de muchos arcabuzes e otras armas” (III, 129).

Viciana esmentà amb orgull la solidesa de la fortalesa bastida al cap d'Orpesa, reconeguda pel mateix Felip II: “En esta Varonia (d'Orpesa), junto a la lengua del agua don Joan Cervelló... por los años de 1534 hedificó una principal fortaleza, con gasto de más de quinze mil ducados: fue su intento que... quería hedificar en Oropesa una fortaleza que fuesse nombrada en el mar y tierra: seria opposto a los corsarios y armadas de enemigos y refugio y amparo de los amigos y beneficios de los pueblos comarcanos: porque en la costa del cabo de Oropesa, los corsarios aguardaban al passo de los navíos de cargo, y hazían muchas presas y captiverios: y assí el dicho don Joan lo puso por obra: y de su fortaleza resultaron los beneficios ante dichos. Y como viniesse a oydos del católico rey don Phelippe los efectos de esta fortaleza hazía, viniendo su Magestad de Barcelona para Valencia, tuvo por bien deixar el camino real y venir por la costa, donde visitó personalmente a 10 de abril de 1564” (III, 113).

De la resta de *la costa de la mar a levante*, hi ha menys referències als llibres segon i tercer de la *Crónica* de Viciana. El viatger valorà els beneficis de la nova torre costanera, bastida prop de la salina de Borriana, la qual cosa impedia als corsaris aproximar-se on fins aleshores “solian hazer agua”. Des de la nova torre, els “guardas que defienden la aguada dan aviso a la tierra quando por allí passan corsarios” (III, 293). Viciana també res-

senyà la predisposició de Vila-real per a participar en les coses de la guerra (III, 299) i en la defensa de la costa (III, 302). El 1563 el flamenc Anthonie van den Wijngaerde dibuixà les defenses costaneres de Morvedre (MATEU i PALOMAR, 1990) i del Grau de València (ROSSELLÓ, 1990 c).

4.2.2. *La costa de la mar a leveche*

Tampoc la *Crónica* de Viciana és exhaustiva a propòsit de les defenses de les viles i ciutats costaneres localitzades a migdia del cap i casal del regne. En efecte, hi ha viles amb nombrosos detalls i n'hi ha d'altres sense cap informació. No obstant això, l'experiència viatgera de Viciana permet palesar el sentit dels desafius i de les iniciatives desplegadas arreu del litoral valencià al voltant de la meitat del segle XVI.

Al tram comprés entre València i Gandia, Viciana destacà les iniciatives executades a les viles de Cullera i Gandia i explicà el sentit de cert privilegi de l'abat de la Valldigna. Per la seua banda, el dibuix coetani de l'Albufera de València —realitzat per Anthonie van den Wijngaerde (1563)— no oblidà, entre molts altres detalls, la presència dels atalladors encarregats de la custòdia i guarda de la costa (ROSSELLÓ, 1990 b). La *Crónica* de Viciana i el dibuix d'Anthonie van den Wijngaerde reflectien la preocupació col·lectiva per la defensa costanera, fins i tot al sector central del regne.

Així, Viciana, a més de recordar els successius atacs barbarescos a la vila de Cullera al llarg del segle XVI, explicà a la *Crónica* que “los de Cullera, por quitarse destes peligros y daños, en el mes de setiembre de 1553, començaron a labrar el muro de calicanto, con siete torreones y 135 braçadas de contorno. Y a 9 de febrero de 1556 fue acabada de labrar, con gasto de más de 11.000 ducados” (III, 370-371). El notari borrianenc no oblidà tampoc el privilegi reial de l'abat de la Valldigna per a castigar el crim “que le comete el agareno de la tierra que se embarca para pasar allende el mar, y antes o después de embarcado, entiende e procura de captivar christianos para se llevar” (II, 87). Al pas per Gandia, el viatger es mostrà molt impressionat per la fortalesa del palau ducal, amb “una sala de armas para que de presto se puedan armar cincuenta hombres de armas y 600 arcabuzeros. Mas tiene 60 piezas de artilleria... más de 50 quintales de pólvora, mucha mecha y pelotas, también tiene ruedas de carretas y caxas sobradas para el artilleria... y todo lo demás que a la guerra se requiere con tanto apercebimiento como si los enemigos estuviessen en vista. Otrosí tiene 40 cavallos en su cavalleriza con tanta orden en ella y en el curar de los cavallos que no será mejor en casa de otro grande de España” (III, 23).

Al marquesat de Dénia, Viciana observà el valor estratègic del seu port per a dotar-lo de galeres, una alternativa complementària al sistema de torres i atalladors. “...si en Denia huviesse Galeras, podrían hazer los mejores efec-

tos en beneficio del Reyno de Valencia que en otra parte, por tener el levante al lado de Oropesa y los Alfaques, y las islas de Moncober, y a Poniente las peñas de Albir, y a la Mar las Islas de Ibiza y Formentera, que en qualquiera parte destas tarde o nunca faltan corsarios, y las Galeras de Denia podrían salir y correr los Enemigos por todas las partes” (II, 145). Viciana continuava donant suport a una flota de galeres a Dénia, una proposta ja discutida anys enrere. Per altra banda, també anotà que “... junto a la Mar (a Xàbia) hay un Castillo nuevo, labrado a lo moderno en el año 1558. En este castillo con la buena Artillería que tiene, guarda todo el sitio de mar de Montemongó, al Monte de Cabo Martín” (II, 146).

La descripció de la Vila Joiosa —acompanyada d’una expressiva xilografia— era una bona ocasió per a mostrar la concurrència morisca en l’agreuiment dels perills de la mar. En efecte, “este pueblo está assentado a la legua del mar y bien fortalecido de muro, torreones y baluartes con muchas piezas de artillería y moniciones necesarias”. Per tal d’aconseguir-ho, els darrers divuit anys, la vila havia gastat més de 17.000 ducats perquè els vilers “corren peligro, assí de la tierra como de la mar: que en la tierra dentro cinco leguas de su contorno todos los pueblos que ay son de moriscos: y por la mar los corsarios juntan tanto con la tierra sus navíos que dellos mesmos pueden assentar la batería, según por este retrato (la xilografia) se muestra” (III, 369). Viciana aprofità el pas per la Vila Joiosa per a documentar nombrosos atacs barbarescs patits per aquest tram costaner al voltant de la meitat del segle XVI i per a alabar la resposta mancomunada dels veïns de la vila (III, 370).

El sistema defensiu d’Alacant havia donat seguretat als habitants de la ciutat i motivava la vinguda de comerciants atrets per la decidida aposta dels regidors. D’entrada, segons Viciana, el castell reunia les millors qualitats dels més de tres-cents castells i cases fortes del regne de València (III, 349): des del castell “con su artillería pueden deffender la ciudad y el muelle y los navíos” (III, 347). A més, “en esta ciudad tienen buen apercibimiento para la guerra” tant de cavalleria i infanteria com d’artilleria (III, 354). Al parer de Viciana (i dels seus informadors) Alacant presentava una imatge de ciutat protegida, segura i en expansió comercial i demogràfica, la qual cosa era un tret notable que calia destacar en la corografia.

Al pas per la franja costanera del marquesat d’Elx, el viatger recordà la tasca desplegada pel virrei Bernardino de Cárdenas en la construcció de torres defensives a les costes valencianes. D’altra banda, també explicà que el mateix marquès, senyor territorial d’Elx, “mandó, a costa suya, con gasto de más de 23.000 ducados fundar y poblar un castillo nombrado de Sancta Pola tomando el apellido de la ysla de Sancta Pola que está en el parage de dicho castillo... Este castillo fue fundado año 1557: tiene de contorno 134 braçadas de muro muy grueso con quatro baluartes a lo moderno: y tiene

mucha artillería, moniciones y bastimentos, gente y orden para todo tiempo” (II, 100).

També a la costa del terme general d'Oriola, Viciana observà una reduïda ocupació humana per l'impacte dels perills de la mar, tot i que es mantenia la presència a les salines de la Mata i del cap de Cerver i a la “fuerte villa de Guardamar”. El viatger encara afegí el recent retorn de vuit frares mercedaris al convent de Sant Ginés després d'anys d'abandó “por los assaltos, rebatos y daños que los corsarios de la mar le hazían”. Ara, però, els frares “han aceptado la casa, la qual... rehedifican y fortalecen. Es casa de contemplación y amparo muy oportuno del campo, y aún para recreación, porque tienen buena agua de fuente, frutas de árboles, caça del campo y pesquera de la mar” (III, 345).

En síntesi, el temps del viatge de Viciana estigué marcat per una profunda preocupació col·lectiva pels atacs barbarescos a les marines del regne amb el concurs dels moriscos de terra endins. El viatger —a partir de les converses amb les autoritats locals i de les pròpies observacions— mostrà la fortalesa de les viles i ciutats costaneres atenent a la disponibilitat d'armes modernes, al reforçament dels murs i la dotació de baluards i a l'actitud cooperativa dels habitants urbans. Aquesta conjunció enfortia el regne i contribuïa a formar una imatge de solidesa i superioritat davant dels enemics. La corografia de Viciana mostrava, a més, l'activa vinculació de viles i ciutats a uns interessos polítics i estratègics compartits al llarg de la frontera de la mar i al servei de la monarquia. El criteri corogràfic de descriure les coses notables del territori —practicat per Viciana a la *Crónica*— permeté reunir una valuosa informació de l'actitud defensiva i tancada de les viles i ciutats costaneres, però conscients de la seua superioritat tècnica i ideològica.

4.3. *Los apellidos de la tierra*

Al País Valencià, els topònims —o “los apellidos de la tierra”, en paraules de Rafael Martí de Viciana— constitueixen un valuós solatge cultural format per diversos estrats històrics. Al llarg del renaixement, hi hagué una veritable eclosió erudita que cercava les seues etimologies, incloent-hi els textos clàssics i grecs. Tot i que la *Crónica* de Viciana, s'edità entre la *Primera Part de la Història de València* (1538) de Pere Antoni Beuter i les *Décadas* (1610) de Gaspar Escolano, la posició del nostre viatger a l'hora d'explicar l'etimologia dels topònims fou relativament menys erudita i més procliu a explicacions referides a les característiques (físiques) de la terra. Al parer de Viciana, la visita i el reconeixement dels indrets eren la millor via per a la interpretació etimològica de “los apellidos de la tierra”.

A més dels textos clàssics i la visita als indrets, Viciana mobilitzà altres registres. Així, el cronista-notari consultà arxius locals i generals per tal de documentar el moment de l'aparició de nous topònims. Igualment, també

aprofità “el arábigo” per a interpretar un important estrat dels topònims valencians. D'altra banda, Viciana també coneixia l'obra de Beuter i durant el viatge escoltà explicacions d'erudits locals.

Quasi totes les etimologies comentades a la *Crónica* de Viciana es refereixen a noms de ciutats i viles. El viatger —quan era possible— demostrà que el topònim d'origen grec, llatí o àrab, era “l'apellido de la tierra”. Segons Viciana, els noms de lloc foren i són “apropiados al sitio”, una raó de pes per a incloure les seues etimologies dins de la descripció corogràfica del regne de València. No debades, el topònim local era el cognom de la terra visitada. A continuació, proposem una classificació dels criteris topònims de Viciana

a) *Topònims descriptius*: Quasi sempre, Viciana fa derivar el significat etimològic d'un lloc atenent a la característica més notable de l'entorn. La visita a l'indret havia proporcionat al viatger raons del valor corogràfic dels topònims. Vet ací una mostra d'etimologies de viles i ciutats interpretades atenent a l'interpretació de l'entorn:

“El nombre de Alcalá (de Xivert) fue y es apropiado al sitio de la tierra. Porque Alcalá, tanto suena como si dixeramos, lugar donde se ajuntan aguas. Y esto mesmo lo es en la foya de Alcalá, en la qual en tiempo lluviosos se haze grande ajuntamiento de aguas. Tambien tenemos otra razón que nos ayuda, y es. Que donde la villa está, alrededor de ella ay muchos pozos de agua. De los quales con la mano se hincha un cantaro. Y de algunos de ellos sale y discorre el agua por encima de la tierra, como haze el agua de fuente. Assí que por entrambas causas a esta villa el nombre de Alcalá le compete” (III, 129).

“... assentada (Borriana) en campo hermoso y verde, plantado de diversos géneros de árboles: y por esta causa los Agarenos en Arávego le nombravan Metina albadra, como si dixeran, ciudad verde. Este nombre le pusieron ellos, porque el antiguo y primero, y el que hoy tiene ha sido y es Buriana que es nombre compuesto de dos dicciones, a saber: Buris que es latina y Ana, Griega. Buris quiere dezir cameta o parte corvada del aladro: y Ana quiere dezir semblante o condescendente, que hecha copulación de las dos dicciones, Latina y Griega, vale tanto como si dixeran que el campo y suelo de Buriana es conveniente al aladro o labranças, lo que en verdad lo es...” (III, 289-290).

“Peníscola toma el nombre de su propiedad, porque es peñón assentado en la mar y rodeado de mar, que solo queda un poco de passo de tierra para entrar en él. Y muchas vezes quando ay tormenta de mar, queda el peñón yslado de todo: y porende toma el apelli-

do propiamente de dos dicciones latinas, que son: Pene y Ynsula: como si dixeran casi ysla, y por ello corrompido el vocablo en alguna parte se dize Peníscola.” (III, 303).

“Esta villa es por sus hedificios havida por muy antigua, y tiene este nombre Algezira que los Agarenos en arábigo le pusieron, como si dixeran en nuestra lengua ysla, por que esta yslada del famoso rio Xúcar, que por dos partes la ciñe...” (III, 356).

Bocairent “el apellido tiene propio y al natural, porque esta de boca al viento por todas partes.” (III, 363).

“Es población antigua fundada en tiempos de los Agarenos: llámase Sexona porque tiene un castillo assentado sobre un peñasco.” (III,262)

“Esta huerta es muy fructífera y de grandes cosechas, de donde se infiere que Orihuela diriva de Auriolla, como si dixerá olla de oro: y porende los vulgares tienen por refrán: llueva o no llueva, que trigo cogen en Orihuela.” (III, 339).

“Alaquaz toma el nombre de ciertos arcos que ay cabe el pueblo, porque en arábigo Alaquaz es arco en nuestro hablar común.” (II, 41).

“Xabea toma el nombre de Xibia, que, en aribago, quiere dezir harto ó abundante, y es assi que tiene todo lo necessario, no abncencia, como en el mar de pesquería, en una vega, o valle nombrado Bedlasí, porque baxa de la Montaña, por medio de la Vega un barranco, que quando llega a la mar acaba con un gran campo hermoso y muy fructífero de frutos de la tierra.” (II, 146).

“El río que nombramos Segura tiene el apellido porque su nacimiento es en la sierra de Segura a quarenta leguas de Orihuela.” (III, 339).

En ocasions, Viciano alterà la grafia del topònim per tal de quadrar l'explicació del nom amb les característiques de l'entorn. Així a la *Crònica*, Ontinyent és substituït per Fontinent, mentre Gandia esdevenia Candia. D'aquesta manera, el viatger aproximava “los apellidos” a les coses notables de la terra.

“(El rei conqueridor) mandó fundar en los campos la población que hoy nombramos Candía. Este nombre le puso el rey, porque en aquellos campos se plantavan y crescían las adaças muy hermosas, viciosas y grandes, y los Agarenos en arábigo nombran a la daça Cannia. Y porende le dixeron Cannia. Y luego después fue corrompido el vocablo e dixeronle Candia. Aunque agora muchos la nombran Bandía: empero en esta obra le nombraremos Candía. Bien se

puede creer que si el rey fundador por causa de la cannia le puso nombre de Candía, que si alcançara a ver las cañas dulces de azucar precioso y delicado que en estos campos en nuestro tiempo se cogen, que mas hoy no le pusiera nombre por la nobleza del fructo Açucarada que Candía.” (II, 19).

De vegades, el cronista mobilitzà dues opcions etimològiques davant d'un topònim. Aquesta doble interpretació li permetia mostrar una explicació cultural, sense abandonar la seua opinió més naturalística. Viciàna no renunciava fàcilment a la relació del topònim amb l'entorn. Vet ací dos exemples:

“Esta tierra (d'Ares) es havida por muy antigua en su fundación, según los scriptores antiguos afirman diciendo. Que los gentiles ydólatras pararon altar a sus dioses de burla en esta tierra. E que porende, pues ellos nombravan Ara para el sacrificio, le quedó el nombre de Ares. Bien puede ser assí lo escrito verdad, pero de otra manera se puede entender el nombre, y no fuera de razón que le llamasen Ares, y que fuesse vocablo corrompydo de ayres. Pues por tener el sitio e monte tan alto y elevado y tan propinco a las nuves, siempre y continuamente ayres y vientos a Ares combaten.” (III, 133).

“Este apellido de Xérica le podemos tomar del arávido, que dizen “xerca” por dezir “compañía de trato o negocio”. Tambien le podemos tomar del ebraico, del vocablo “xere”, que quiere dezir, “sálvehos Dios”. Y este nombre le sería más propio, pues Dios le engrandeze en número de vesinos, según parece por el ensanchamiento de las cercas y casas que de ca(da) día edifican los moradores.” (III, 319).

b) *Els estrats toponímics*: El cronista constatà la superposició d'estrats en la denominació de les viles i ciutats valencianes. De vegades, aprofità aquesta superposició per a fer la crònica de la història d'una ciutat. La documentació arxivística també permeté Viciàna donar explicacions de topònims creats arran de la conquesta cristiana. En aquest sentit, la tasca de Viciàna en la interpretació etimològica dels topònims s'inscriu en les coordenades erudites del Renaixement.

Així, la *Crònica* identifica neotopònims formats després de la conquesta cristiana. És el cas de Gandia, el qual “nombre le puso el rey” (III, 19). Això mateix esdevingué amb el topònim de Vila-real (III, 298-299), la Vila Joiosa (III, 368) o de Valdecris (III, 136). Vet ací l'origen dels noms de la Valldigna i de Sant Mateu, segons el cronista:

“El sereníssimo rey don Jaume de Aragon... determinó en su spiritu fundar un Templo con monasterio y convento... Y para cumplir su sancto propósito escogió la valle de Alfandech, en arábigo assi nombrada que en nuestra lengua quiere significar lugar hondo o barranco... E que la valle dexé el nombre de Alfandech, e se diga e nombre para siempre Valdigna.” (III, 86).

“Otrosí tuvieron entre ellos (els nous pobladors cristians) mucho miramiento sobre buscar el nombre que al nuevo pueblo le havían de imponer y por ello suplicavan a nuestro señor Dios que fuese servido de les encaminar a la imposición del nombre... en los antedichos dos libros antiguos se recita que donde hoy estan la plaça e yglesia mayor todo eran junquerales. Y hallaron una grande piedra picada con un letrero latino que dezia Sanctus Matheus. Entonces los edificadores, por la invención de la piedra, tomaron el santo de aquel nombre por patron.” (III, 110-111).

La presència de topònims aràbics al territori valencià era notable. Viciàna explicava preferentment les etimologies dels noms de les viles i ciutats, per la qual cosa la rellevància d'aquest estrat és proporcionalment menor que si hagués considerat també els llocs. Així, el cronista referí que “tiene este nombre Algezira que los Agarenos en arábigo le pusieron” (III, 356). També explicà que “Xábea toma el nombre Xibia, que, en aribago, quiere dezir harto, o abundante...” (II, 146).

També documentà topònims del sustrat “antic”. Així, “Elig es la antigua Elicis” (II, 102) o “la ciudad de Segorbe antiguamente fue nombrada Segobriga” (II, 71). Igualment ho constatà en relació al topònim de Lliria, “antiguamente nombrada Edeta, según los escritores antiguos dixeron, y con ellos los modernos concuerdan por las conjeturas y vezindad que tiene con Sagunto” (III, 323). En relació a Morvedre diu que “esta tierra es la antigua Sagunto tan celebrada por los antiguos escritores” (III, 324). “Esta villa de Onda ha sido muy celebrada por los antiguos escritores nombrándola Bronda: y por corrompimiento de vocablo ha venido a nombrarse Onda” (III, 312).

Però sovint, els canvis dels mateixos topònims marquen les etapes de la història urbana d'una ciutat. En altres ocasions, hi ha una mitificació i un ús interessat de la memòria històrica per a incrementar l'orgull local. Vet ací diversos exemples:

“... 2888 años ha que Denia es fundada por los moradores de Tyro, que con su flota aportaron a Denia, donde hallaron Puerto muy seguro en la mar y sitio en tierra, para edificar Ciudad, y pusieron el nombre: Dianiam porque alzaron Ara a su Diosa Diana, que ellos

mucho honravan en Epheso de Asia. Otros le nombraron Artemisium, porque en lengua Griega a Diana, nombravan Artemis. Otros la nombraron Emiosroscope, que quiere dezir lugar alto... Denia vino en tiempo de los Godos a ser Cabeza y Silla de Obispado, y después en tiempos de los Agarenos fue Cabeza del Reyno..." (II, 145).

"Los apellidos de Castelló de la Plana proceden de una villa y castillo que estavan en las vertientes de la sierra, junto a una fuente de la qual nasce mucha agua clara y limpia. Antiguamente fue nombrada la fuente Castula o Castalla, a la qual agora nombramos la fuente de la reyna: en el contorno de la qual fuente ay mucha parte de edificios arruynados, que en otro tiempo fueron de harta importancia: tanto que los Cartagineses con un poderoso exercito invernaron junto a esta fuente, porque el exército de los Romanos estava alojado a las cuevas de Vinromá. De manera que de Castula o Castalla, o por haver en la población castillo, se dixo la nueva población Castelló... Y el apellido de la Plana procede por haver sido mudada y edificada la villa de Castelló en el campo llano donde agora está: el qual campo entonces y agora se nombrava y nombramos la Plana de Buriana. Y porende siempre que se nombra esta villa de Castelló, se nombra Castelló de la Plana de Buriana para dar a entender de qué Castelló se trata: porque hay, en este reyno, Castelló de Rugat, Castelló de Xátiva y otros pueblos de apellido de Castelló, aunque todos son muy pequeños en comparación dicha villa por su ser y calidad y a la qual meritamente le podríamos nombrar Castelló el grande" (III, 307).

5. CONCLUSIONS

La detallada descripció corogràfica de la ciutat i regne de València — inclosa, de forma discontinua, dins la *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* — és un subproducte de l'experiència viatgera de Viciano dirigida primordialment a la consulta d'arxius locals. Durant els itineraris arxivístics — intensificats especialment als anys 1562 i 1563 — el viatger aprofità per a observar el territori, amb el concurs i la informació d'experts, regidors, oficials i entesos autòctons. Fruit de la tasca del notari borrianenc, la *Crónica* de Viciano — amb les limitacions del mètode corogràfic — és una fita destacada en el procés del coneixement territorial del País Valencià i una obligada referència dins l'ambiciós programa geogràfic desplegat al regne de València durant la segona meitat del segle XVI. Des de la perspectiva actual, la descripció corogràfica de Viciano constitueix "el elemento más valioso" de la *Crónica*, i, segons López Gómez, mostra en

determinats aspectes “una imagen (geográfica) bastante completa del Reino valenciano en aquellos tiempos”.

Les unitats corogràfiques de la *Crónica* —establertes amb criteris jurisdiccionals— ordenen un discurs renaixentista sobre les coses notables del territori visitat, atenent als recursos naturals, a la producció agrària i als efectius demogràfics. Les descripcions de les coses notables conduïen a la formació d'una imatge del territori, dins de la qual també entraven els llinatges nobiliaris, els estaments honrats i el clergat amb els seus edificis emblemàtics. La imatge corogràfica de la terra visitada també era hereva d'una llarga i gloriosa història documentada als arxius i de l'exemple dels fills il·lustres. Al mateix temps, el viatger també integrava als perfils de la imatge els heroics episodis de fidelitat a la monarquia, els valors del bon govern municipal, etc.

Viciana, per a descriure les coses notables del territori, enquestava informadors qualificats i observava i reconeixia l'entorn. El viatger actuà més com a notari, tot i que, en certs paratges, demostrà també l'ofici d'observador. Cal recordar que Viciana només mirà les coses notables però desestimà les coses comunes. Durant el viatge, Viciana captà la mentalitat territorial dels estaments més establerts de les ciutats i de les viles, obtingué bones informacions dels recursos, dades ajustades de població i produccions i observà l'estat de preparació davant de possibles atacs barbarescos. Viciana fou principalment un viatger de pas cap a les viles i ciutats, des de les quals observà les rodalies, escoltà explicacions, demanà informacions i interpretà uns territoris que vivien canvis accelerats. Però també hi ha un Viciana de camp que mostrà grans qualitats d'observació pròpia i directa. La corografia del regne de València —manufacturada pel notari Viciana dins de la seua *Crónica*— és una expressió de l'ofici de viatjar durant el renaixement.

La *Crónica* de Viciana —un text representatiu del gènere corogràfic fet de narració històrica i de descripció territorial— desenvolupa un elaborat discurs històric i geogràfic sobre l'*inclita y coronada ciudad de Valencia y su reino* on l'autor demostrà els positius resultats polítics, socials i territorials assolits des dels temps fundacionals del regne jaumí. En resposta a la gran crisi de la Germania —a més de la qüestió morisca i dels perills de la mar— el notari borrianenc reafirmà la validesa de l'estructura política del regne des de la fidelitat a la monarquia. Des d'aquesta posició, Viciana celebrà les excel·lències de la ciutat i regne de València, feu inventari dels recursos humans, econòmics i territorials, destacà les coses notables i convidà les èlits locals a participar en el programa imperial de Felip II. A la fi, si les excel·lències i la fortalesa de la monarquia residia en les coses notables de cadascun dels microcosmos locals i en l'honradesa ciutadana de les èlits locals, la corografia era un coneixement útil per al bon regiment de la *cosa pública*.

La Vall d'Alba, març de 2003

BIBLIOGRAFIA

- ARROYAS, M. (2003): "Papeles que pudo ver Rafael Martí de Viciana en el archivo municipal de Burriana", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, pp. 109-114.
- BADENES, M.A. i BERNAT, J.S. (2003): "Una lectura demogràfica de la "Crònica" de Viciana", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, pp. 63-88.
- BOIRA, J. V. (1992): "Geografia i control del territori. El coneixement i la defensa del litoral valencià al segle XVI: l'enginyer Joan Baptista Antonelli", *Cuadernos de Geografia*, 52, pp. 183-199.
- BOIRA, J. V. (2001): "Geografia de frontera. El litoral valencià en temps de Felip II", *Afers*, 40, pp. 593-606.
- BROC, N. (1980): *La Géographie de la Renaissance (1420-1620)*, Paris, Bibliothèque Nationale, 262 pp.
- COLÓN, G. (2003): "La decadència de la llengua i la castellanització al segle XVI", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, pp. 37-47.
- DAINVILLE, F. J. (1964): *Le langage des géographes*, Paris, Editions A. et J. Picard, 284 pp.
- DAINVILLE, F. J. (1969): *La géographie des humanistes*, Genève, Slatkine Reprints, 562 pp.
- DOÑATE, J. M. (1965): "Aportación al estudio de los Viciana", *Saitabi*, XV, pp. 59-67.
- ESCARTÍ, V. J. (2003): "Intencionalitats en les cròniques de Pere Antoni Beuter i de Rafael Martí de Viciana", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, pp. 205-218.
- ESTEBAN, J. i SICLUNA, R. (1990 a): "La ciutat de València i la seua arquitectura vista per van den Wijngaerde el 1563", dins ROSSELLÓ, V. M. (Editor): *Les vistas valencianes d'Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 99-148.
- ESTEBAN, J. i SICLUNA, R. (1990 b): "La ciutat de Xàtiva i la seua arquitectura vista per van den Wijngaerde", dins ROSSELLÓ, V. M. (Editor): *Les vistas valencianes d'Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 259-301.
- FERRANDO, A. (2003): "De la tardor medieval al renaixement: breu radiografia d'una gran mutació sociolingüística i cultural dels Viciana lletraferits", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael*

Martí de Viciana, Borriana, Magnífic Ajutnament i Biblioteca Valenciana, pp. 21-35.

FORNER, V. (1922): *Familia de los Viciano*, Valencia, Imprenta Hijo F. Vives Mora, 473 pp.

GARCÍA MARTÍNEZ, S. (Editor) (1972-1983): *Martí de Viciana, Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, Valencia, Universidad de Valencia-Departamento de Historia Moderna, 5 vols.

GISBERT, J. A. (2003): "Sobre la canyamel i el sucre a Borriana i al ducat de Gandia. Història i empremta arqueològica. Remembrança de la Crònica de Viciana", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, pp. 165-192.

GISBERT, J. A. (Editor) (2000): *El sucre i els Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Gandia, Any Borja, 463 pp.

IBORRA, J. (2003): "En temps de Rafael Martí de Viciana", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, pp. 17-20.

KAGAN, R. L. (1995): "La corografía de la Castilla moderna. Género, historia, nación". *Studia Histórica. Historia Moderna*, vol XIII, pp. 47-59.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1981): "La agricultura valenciana en la segunda mitad del siglo XVI según Viciana", dins *La propiedad rústica en España y su influencia en la organización del espacio*, Alicante, Instituto Universitario de Geografía, pp. 469-482.

MARTÍ, J. (1991): *Les ordinations de la costa marítima del regne de València (1673)*, València, Universitat de València-Institut de Filologia Valenciana, 211 pp.

MATEU, J. F. (2000): "Vicenç M. Rosselló i la toponomàstica valenciana" dins MATEU, J.F, i CASANOVA, F. (Editors): *Estudis de toponimia valenciana*, València, Editorial Denes, pp. 1-9.

MATEU, J. F. (2001): "El geògraf Vicenç M. Rosselló Verger i la interpretació històrica del territori", *Afers*, 40, pp. 541-548.

MATEU, J. F. (2003): "El medi natural valencià vist per Viciana al voltant de 1563", dins MESADO, N. (Editor): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, pp. 89-108.

MATEU, J. F. i PALOMAR, J. M. (1990): "Morvedre en una imatge de 1563" dins ROSSELLÓ, V. M. (Editor): *Les vistes valencianes d'Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 149-220.

MESADO, N. (Editor) (2003): *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana en el V centenari del seu naixement (1502-2002)*, Borriana, Magnífic Ajuntament i Biblioteca Valenciana, 518 pp.

PARDO, F. J. (2000): "Proyectos y obras de fortificación en la Valencia

de Carlos V”, *Estudis*, 26, pp. 123-176.

PARDO, F. J. (2001): *La defensa del imperio. Carlos V, Valencia y el Mediterráneo*, Madrid, Sociedad Estatal para la conmemoración de los centenarios de Felipe II y Carlos V, 451 pp.

PIQUERAS, J. (1990): “Xàtiva en el segle XVI. Assaig de geografia històrica a partir dels escrits de Martí de Viciana i els dibuixos d’Anthonie van den Wijngaerde” dins ROSSELLÓ, V. M. (Editor): *Les vistes valencianes d’Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 221-258.

ROSSELLÓ, V. M. (1990 c): “El grau de la mar de València”, dins ROSSELLÓ, V. M. (Editor): *Les vistes valencianes d’Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 329-340.

ROSSELLÓ, V. M. (1990 b): “L’Albufera de València”, dins ROSSELLÓ, V. M. (Editor): *Les vistes valencianes d’Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 341-358.

ROSSELLÓ, V. M. (Editor) (1990 a): *Les vistes valencianes d’Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, 363 pp.

SALVADOR, Mª D. (1988): “Las bandositats valencianes en la década 1555-1563”, dins *Homenatge al doctor Sebastià García Martínez*, València, Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, vol I, pp. 229-239.

SETA, C. y LE GOFF, J. (Editores) (1991): *La ciudad y las murallas*, Madrid, Cátedra, 399 pp.

TEIXIDOR, Mª J. (1990): “Les vistes de la ciutat de València”, dins ROSSELLÓ, V. M. (Editor): *Les vistes valencianes d’Anthonie van den Wijngaerde (1563)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 43-98.

TORRES, F. (1999): *Evolució del mapa municipal valencià*, Simat de la Vallidigna, La Xara, 254 pp.